

2004 чылдың ийги чартында өг-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелеэн

№ 104 (16877)

2004 чылдың июль 22, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 3 рубль.

АЖЫГЛАЛГА КИРГЕН БАЖЫҢДА

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге уткуштур хоорайның ажыглалга кирер тудугларында ажыл-иш хайныышкынын. Ол талазы-биле тодаргай ажылдарны ТР-нің Тудуг яамызы чорудуп турар. Оларның чамдызы ажыглалга кирип эгелээн.

Эрткен субботада Кызыл хоорайның Пушкин кудумчунда 16 аал чурттаар чуртталга бажыңы ажыглалга кирген. Бо тудугну 2000 чылда «Артыш» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң (удуртукчузу И.Араптан) тудугжулары чингине керээ-биле тудуп эгелээн. Акшаландырышкын айтырылганын саадашкыннар турганы-биле тудуг бодунуң ажыглалга кирер хуусаазындан бичи узуда берген. Ниитизи-биле бо бажыңы ажыглалга киреринге 9 тудуг организациялары киришкен.

Тудугнуң төлевилелде көрдүнгөн ниити өртээ 13 млн. рубль, ону республика бюджетинден акшаландырган. Бажыңны хүлээп ап турган күрүне комиссиязы тудугжуларның ажылынга бедик үнелелди берген болгаш төлевилел езугаар кылдынганын демдеглээн. Шынап-ла, шалазын манзалар-биле кылгаш, өрт краннарынга чедир шупту кылдынган.

Республиканың юбилейлиг чылы болганда, бо бажыңче колдуунда социал камгалалга хамаарылгалыг өг-бүлелерни кириген болду. Олар колдуунда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, Чечен Республикага терроризмге удур хөдөөлишкыннерниң киржикчилери дээш, өске-даа деңнелдин хоочуннары бар.

Ажыглалга кирген чаа бажыңның ажыдышкынынга ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак киржип, чаа бажыңче көжүп кирген чурттакчыларга байыр чедиргеш, Ада-чурттун Улуг дайынының төөгүлүг Тиилелгезиниң 60 чыл болур юбилейинге уткуштур Кызыл хоорайга Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилеринге тускай бажыңны

тудуп, ажыглалга кириерин дыңнаткан.

Өөрүшкүзү — өргээзинде джир болгай бис, чаа бажың алганнарның өөрүшкүзүн чүге деңнээр боор. Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи, хакас омактыг акыыс Опалан Семенович Колмаковтун бажыңыга кире бердивис.

— Бо мээң назынымда бир уттундурбас хүнүң бирээзидир. Назы-харым улгаткан, чер бажыңга чурттаары бергедээн. Улуг дайыңга киржип, балыгланым чораан болгаш кадык баксыраан. Ынчангаш ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Кызыл хоорайга чаагайжыды туттунган бажың бээриниң дугайында билдиришкын кириген кижин мен. Даргам ону саадатпайн харыылап берди. Кырган кижин мээң өөрүп четтиргенимни силерниң солун дамчыштыр дамчыдарын дилеп ор мен. Назынымның сөөлгү чылдарын чаагайжыды туттунган бажыңга чурттаар аксым кежи-дир. Ол дээш Тыва Чазаамга мөгөйип ор мен — дээш өөрүшкүңүң карааның чажы бадып турду.

Бо бажыңда чедир кылдынмаан чүве черле эскербедим. Ооң даштын долгандыр асфальтылаан, тротуарларны кончуг севергин кылган. Тудугжулар боттарының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен дээрзи бажыңның даштындан көстүп турар.

Кызыл хоорайның юбилейинге уткуштур Пушкин кудумчузу дыка-ла севергин апарган. Эрткен чылын ол кудумчунуң эгезинден ужунга чедир чаа асфальтыны салган. Бо чылын 16 аал чурттаар чаа бажыңны ажыглалга кириген. Арыг-силиг талазы-биле өске кудумчулардан дээрэ көстүп чыдар.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи О.С. Колмаков.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ чуруктары.

Малга сиген белеткели

КАА-ХЕМЧИЛЕР МУРНАЙ БЕРГЕННЕР

Республиканың бүгү хевирлерниң көдээ ажыл-агыйлары 6827 га черниң сигенин июль 20-ге чедир кескеш, ооң 6582 га черин бөлүп, сарааттап алган. Ооң иштинде күрүне көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 1608 га, арааттар 835 га, чурттакчы чон 4136 га болгаш дузалал ажыл-агыйлары 283 га черниң сигенин кескен. Ол ниити планың чүглө 6,8 хуузу болур.

Кожууннардан бо удаа Каа-Хем хамыкты мурнай берген. Олар 2779 га черниң сигенин кескен, а тандыжылар ийги черде — 2019 га шөлдүң мал чемин кезип белеткеп алган. Үшкү черде Кызыл кожуун — 1189 га.

Тес-Хем, Өвүр болгаш Мөң-

гүн-Тайга кожууннар сиген кезип турар деп медээ амдызында алдынмаан.

Бо чылгы сиген кезилдезинде ниитизи-биле 165 трактор, 122 сиген кезер машина, 87 дырбааш, 1290 кижин хаара туттунган, оларның 754-ү хол кадыры-биле кезип турар.

Изиг хүннер

СУГГАРЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының биске дыңнатканы-биле алырга, июль 15-ке чедир кожууннар көдээ ажыл-агый культураларының ээлчеглиг суггарылгазын дооскан.

Тараа культураларының өзер чадазын барымдаалап тургаш, ниитизи-биле 17074 га черни ийи дугаар, 7401 га черни үш дугаар суггарган. Эң хөй шөлдү Сүт-Хөл кожуун суггарган: 3926, 1579.

Картофельге хамаарыштыр байдал мындыг: республиканың ажыл-агыйлары 3863 га черни ийи дугаар, 3082 га черни үш дугаар суггарган. Мында Кызыл кожуун мурнап чоруп турар. Олар 487 га черни ийи дугаар, а 366 га черни үш дугаар суггарганнар.

Хөй чылдыг сиген шөлдериң база суггарышсаан. Ажыл-агыйлар ниитизи-биле 8048 га черниң сигенин ийи, а 3658 га черниң сигенин үш дугаар суг-

гарган. Мал чеминиң суггарылгазын Таңды кожуун өскелерни мурнавышсаан, олар тустуунда 2461, 1071 га черлерни суггарып алганнар.

Кожууннар аайы-биле алырга эң хөй шөлдү — 4867, 2394 га черлерни тандыжылар суггарган. Ийги черде — сүт-хөлчүлөр (4466, 1957). Үш дугаар хүндүлүг черде чөөн-хемчикчилер (4275, 1355) чоруп турар.

Чайгы чер андарылгазында — база Танды кожуун мурнуку одуругда. Олар 4020 га черни андарган. Би-Хем кожууннун ажыл-агыйлары 2515 га черни андарып алган. Ол өске черлерге бодаарга база багай эвес көргүзүг.

Бистин көрр.

БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Бо чылдың 6 айларында республика хууда орулгалар алыр үлүүн 15,2 хуу турганындан 17,6 хуу чедир өстүргенин Саңхөө яамызы Чазакка дыңнаткан. Бюджетти орулгалар талазы-биле 3028,3 млн., чарыгдалдарны 2837,3 млн. рубльге күүсеткен.

Хууда орулгалар 533,2 млн. рубль азы 115 хуу болган. Тудуг организациялары, коммунальщиктер, транспорт, садыг черлери үндүрүгүнү эки чытган. Бүгү кожууннар хууда орулга чыыр планын күүсеткен.

АГРОУЛЕТПҮРГЕ ҮЛҮҮ

Т. ПАШНЕВА,
Тываның КАЭШИ-ның
директорунун эртем талазы-
биле оралакчызы.

Тываның Көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту тургустунган соонда, бистиң эртемденнеривис республиканың агроулетпүр комплекзин улам хөгжүдөр сорулга-биле чаа-чаа шинчилелдерни чорудуп эгелзэн. Каш чыл бурунгаар Тываның продуктулуг шээр малының баш саны кызырлып турганы кымга-даа чажыт эвес. Эртемге ол чорук бедик продуктулуг шээр малды уксаа-жыдып тывары чылдагаан болган. Амгы үеде бистиң эртемденнеривис болгаш бедик мергежилдиг специалистеривис хевис бүдүрүлгезинге болгаш трикотаж кылыгларынга тааржыр дүктүг болгаш чөөктүг хой, өшкү коданнарнын тургузар дээш Тес-Хем кожуунунуң көдээ ажил-агыйларында ажилдап турар. Бирги чадада коданнарнын уксааларын болгаш продуктулуун тодаргай-

биле өөренип көргөн. Шинчилелдерни 2200 төрүүр хойга, 129 бүдүрүкчү кошкарга, ол ышкаш 874 төрүүр өшкүгө болгаш 74 бүдүрүкчү хунага чоруткан. Ооң соонда селекция ажылын оларнын продуктулуун көрүп тургаш чорудар сорулга-биле шээр малдарны бөлүктөргө болгаш коданнарга чарган. Дүгү эртемденнериниң хереглээни сорттук хойларны болгаш өшкүлери өске коданнарга эдержири-биле салган. Келир чылын оларнын төлдеринге хайгаарал, шинчилелдер эгелээр. Шак мындыг шинчилелдер кайда-даа катаптавайн турар болгаш, чүгле бистиң республикада бир дугаар чоруп турары ол.

Институттун эртемденнери Тываның сарлыктарын болгаш оларнын хан аргыжылгазын дүргедедир бүдүмелди шыңгызы-биле шинчилеп турар. Бо республикага чугула угланышкынныг ажил ветеринария медициназынга база солун аждышкынны кылыр боор дээрзинге идегел бар.

Бруцеллез республиканың шээр малының езулуг адырылбас аары болуп артыпшаан. Ооң түнелинде бо хүннерде чорудуп турар профилактика ажилдарының дээштииниң талазы-биле тускай шинчилел ажилдары эгелзэн. Институттун ветеринария килдизиниң тускай эртемниглерини Кызыл кожуунун ажил-агыйларында бруцеллез аарыг шээр малдарга катап шинчилел ажилдарын чоруда берген. Эртемден мал эмчилери бо аарыгны өске арга-биле эмнээрин шенеп турар.

Үнүш өстүрүлгези болгаш чер ажил-агыйы база кичээнге чок артпаан. Бедик шынарлыг райончуткан үрезин – эки дүжүттүң үндезини. Бис бо домакты эки билер, чылдан чылче катаптап турзувусса-даа, оң езулуг утказын чедир билбейн турар бис. Республика мурнунда райончуткан турган тараа культураларын сөөлгү чылдарда тарывастаан. Ам оларнын үрезиннерин безин тывары амыр эвес апарган. Чижээлээрге, эки үелерде арбайнын Донецкий-8 сортун Украинадан садып ап турган. Ам Сибирьниң селекционер эртемденнериниң сүмө-

дүн алдывыс. Бо чижек үнүш өстүрүлгезинге культураларны болгаш сортту шын шилип алырындан дүжүт кончуг хамааржыр деп чүвени көргүзүп турар.

Ажил-агый чаңгыс эвес сорттук тараазын тарыыр ужурлуг. Кандаашкынныг чылдарда бир сорттук тараазы үнмейн барза-даа, өске сорттук культуразы үнүп кээп болур. Россиянын, ооң иштинде Сибирьниң чамдык девискээрлери аңгы сорттарнын дөрт тараа культураларын ыяап-ла тарыыр чаңчылдыг. Бо практиканың ачызында олар доктаамал бедик

Көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунда

леп турары бедик дүжүттүг чаа сорттарны тарып, шинчилээр үе келген. Шак ындыг ажилды селекция болгаш үрезин килдизини тускай эртемниглерини чорудуп эгелзэн. Бирги чадада арбай биле чазын тарыыр кызыл-тастың ийи чаа сорттары-биле ажилдап турарлар. Россиянын көдээ ажил-агый эртемнер академиязынын эртемденнериниң сүмези-биле чазын тарыыр кызыл-тастың кандаашкынныг черлерге багай эвес үнер ийи сортун Би-Хемниң күрүнениң сорт участогунга бо чылын шенеп тараан.

Арбайнын шинчилеп турганыыс Бахус сорту бисти өөртүп турар. Ооң өске сорттарга бо-даарга, дүжүдү багай эвес. 2 чыл иштинде бир га черден ортумаа-биле 10-15 центнер арбай дүжү-

дүжүттү чылдың-на ап турар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң бөгүнгү кол сорулгазы республикага үрезин өстүрер ажил-агыйны катап тургузары болур. Мен бодаарымга, баштайгы ындыг ажил-агыйны «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлгө ажил-агыйныг ажитса ажырбас. Ында үрезин өстүрер талазы-биле дуржулгалыг, бедик мергежилдиг тускай эртемниглер бар.

Бистиң кол сорулгавыс — республиканың агаар-бойдузунга, черинге тааржыр чаа сорттарны шинчилеп өстүрери болур. Бо талазы-биле чер ажил-агыйның килдизиниң ажилдакчылары ажилдап турар. Олар хөй чылдыг чаа мал чөмнерин өстүрериниң талазы-биле база шинчилелдерни уламчыла-вышаан.

КЫЛГАН ИЖИ ХЫРАЛБАС

биле малдап эгелзэн. Өске өөрлер тывылбаан, та чалгаараан, та корткан. Чүгле Данзырын «чудуруун чудук адаанче сукпаан», шудургу иженип кирипкен. Дайынга болза дидимге ок дьынмас дээн хевирлиг Иван Симчитовичиниң дидим шенелдези ындыг болган.

Муң хой, муң ажыг чаш төлдү алырынга улуг тура-сорук, улуг күженишикин, кылыр ишке кызымаандан хамааржыр, чоннуң идегели дээш туржур, тулчур — Данзырыннарнын бодалы ындыг. Баштайгы чылында төрүүр чүс баш хойга онааштыр 128 хураганнарны камгалап алганнар.

Ынча хураган камгалап алганы — оларнын улуг тиилелгезидир. Ол аразында Иван Симчитовичини хой бригаданының бригадиринге база томуйлап каан.

Ооң соонда чылдарда көргүзүлгө кудулап эгелзэнде, Иван Симчитович мурнакчы хойжулар Максим Сувандин, Борис Сырат, Иван Чамзырын дээш, өскөлдерден-даа тургустунган бригаданы удуртуп турган. Ынчангы ол Агарнын хойжу бригаданы чыл санында көргүзүлгө бедик болуп, чүс баш төрүүр хойларга онааштыр чүс ондан куду чаш төл албайн турган. Ол дээрге Иван Симчитович Данзырыннын бригада кежигүннери-биле харылзаалыг, демниг, организакчы

ажылынын түнели-дир.

Чазак доктаалы-биле 1956 чылдан бээр беш чыл планнары чуртка эгелзэн. Беш чыл планнарын эки күүсеткеш, Иван Данзырын хөрек демдектери-биле шаңнаткан. Ол төрүүр чүс хойдан 110-128 чаш төлдү менди камгалап ап чораан. Ынчангаш Иван Симчитович Данзырыннын күш-ажылын Чазак бедии-биле үнелээни ол. Хүндүлүг өгбө Иван Симчитовичиниң орден, медалдары ооң делгем хөрзөн каастап чоруур. Медальдардан аңгыда, аңаа 1961 чылда Күш-ажылдың Кызыл тук орденин, 1971 чылда — бирги Ленин орденин, 1976 чылда — Октябрь Революциязынын орденин, 1986 чылда — ийиги Ленин орденин тывыскан. Ол ышкаш аңаа 1971 чылда «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Күш-ажылчы, эрес-кежээ чорун дээш, Иван Симчитович 1966 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты кылдыр депшиттирген. Чеди дугаар чыгышта Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты болган.

Ол 20 ажыг чыл дургузунда Агар аттыг хойжу бригаданы бригадирлээн, 50 ажыг чыл партия стажтыг.

Иван Симчитович Данзырын 1945 чылдың май 9-та (Тиилелге хүнүнде) Емчур Коданмааевна-биле өг-бүле туткаш, 6 кысты, 2 оолду доруктуруп, кижизидип

Экономиканы алыр болза, институттун эртемденнери көдээ бараан бүдүрүкчүлериң саң-хөө байдалын экижидериниң оруктарын дилеп, бо талазы-биле шинчилел ажилдарын шапкынчтыкан. Ажил-агыйлар буураашкынныг берге байдалдан үнгеш, карылга чок ажилдаарының чаа аргаларын институттун эртемденнери болгаш тускай мергежилдиглери сонгаарда шинчилел төптеринге шингээди алган.

Институттун ажилдакчылары үш чаа инновация төлөвилелдерин ажилдап кылган. Оларнын ийизи делгелгээрмаркаларга медальдарны чаалап алган. Бир дугаар төлөвилел Тес-Хемниң Хүрөң-Дугай суггарылга системанын катап тургузарын көрүп турар, ийи дугаар төлөвилел — Сук-пакка 4 га черге шенелде сад аждышкынныгга хамааржыр. Бо талазы-биле баштайгы ажилдар эгелзэн. Новосибирск хоорайда кат-чимис дуржулга станциязындан инек-карааның, малинаның болгаш чыжырганының 22 сортунун дестерин садып алгаш, ында олурткан. Бо сад чоокку үеде Сукпактын агролицейиниң өөреникчилериниң, Тываның күрүне университетиниң студенттериниң болгаш Тываның көдээ ажил-агый техникумунун сургуулдарынын өөредилге шөлү апаар.

Бурунгу Тываның найысылалы, амгы Тес-Хем кожуунун төвү — Самагалдайның ортумак школазын дооскаш, Россияга ады алгып, эртем-билиг далайынга эжиндирип чорааннар өскөн Тываның хөгжүлдези, өргүн чонунуң келир үези дээш туржуп чораан шылгарангай, бедик угаанныг, ырак көрүштүг кижилерге чоргаарланыр бис. Оларга филология эртемнериниң доктору Александр Кунаа, төөгү эртемнериниң доктору, профессор Юрий Аранчын, филология эртемнериниң кандидаты Зоя Самдан, көдээ ажил-агыйга эртем кандидаты Борбак-оол Балчыр, Тываның бирги уждукчузу Чооду Кидиспей, сураглыг чурукчу Сергей Ланзыы болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Оларнын аразындан эге билигилг-даа болза, бодунуң кара угааны, кара ажылы-биле дерин төп, күжүн үндүрүп чорааш, ат-алдарны, чонунуң чоргааралын чедип алган, Тес-Хемде хүндүлүглериниң хүндүлүү Иван Симчитович Данзырыннын ажил-ижин, амьдыралын таньштырар бодалым.

Иван Симчитович Данзырынны Тес-Хемде туржук, Тывада ону танывас, билбес кижилер ховар. Ол — малчын ада-иезиниң соон салгап, кара чажындан мал ажылынга чаңчыгып, ада-иезин адатпайн, чонун човатпайн чораан төлөптүглерниң бирээзи.

Сураглыг бо малчын хой ажылын кончуг хүндүлээр, үнелээр. Хойнуң эъткир, дүккүр чоруун Тывага сайзырадыр дээш, көдээ ажил-агый эртемденнери Илья Кызыл-оолдун, Борбак-оол Балчырнын сүмелерин эдерип, даалгаларын күүседип, кодан-кодан хойларны уксаа аайы-биле кадарып, бараан бооп чораан. Меринос, саражин (сараджа), тыва уксааның хойларын өстүрүп, шенелдени кылып турган. Ынчалза-даа өске черлерден келген, өске уксааның хойлары Тес-Хемге улуг таарышпаанын ол онзалап демдегледди.

Олар чер-чурттун агаар-бойдузунга, өт-сигенинге таарышпас, немелде чөмнер: ком-

бикорм, сула, силос оларга эргежок чугула. Немелде чөмнерниң дузазы-биле олар ол үезинде чаш төлдү берип турган. Ынчангаш хоочун хойжу чүгле Тываның агаар-бойдузунга өөрөнгөн, шыдамык, тыва уксаалыг хойларны өстүрерин сүмелеп, саналдап олар. Кодан кажан-даа арыг-силег болур, инек өдзөн чаңгыс черге бөлүп, ону кодан долгандыр таратпас, чүге дизе малдын дуогуларынга орду-дески черлер таарымчалыг болур дээрзин ол чугаалады.

Иван Симчитович черле төөгүлүг, мергежилдинге бердинген кижиз дээрзин ооң амьдыралы бадыткап турар. 1963 чылда хойнуң уксаанын экижидер, продукциязын шынаржыдар дээш, Бурятиядан келген дуржулга «беш өгнү» база шенежип, беш өгнүң кежигүннери муң баш төрүүр кодан хойларны малдаан. Керээ чарып алгаш, Агарга Иван Симчитович өөнүң ээзи Емчур Коданмааевна-

өстүргенер. «Башкы исти соңгузу базар» дигир — оларнын оолдары, уруглары адазын адатпайн, авазын суратпайн эки ажилдап, чурттап чоруурлар.

Иван, Емчур Данзырыннарнын өг-бүле туткаш 80 чыл болган «алдын» кудазынга чаладып чораан мен, чаглыг эьдин, сарыг шайын ишкен мен, кижиз хөй болган. «Будуктук ышка — куш, буянның өггө чон чыгыр» деп чүвени ынчан эскерген мен.

Оларнын уругларын салаа басып санаптары, артык эвес. Улуг уруу Розалия Ивановна Дупшун — хүндүлүг дыштанылгада. Нина Ивановна Данзурун — Тес-Хем кожуунунуң Улуг Хуралының даргазы, Саяна Ивановна — казначейство банкызында улуг бухгалтер, Сая-Суу — «Чодураа» көдээ ажил-агыйнын директору. Дарыйхаа көдээ ажил-агый институтунун зоотехник-ветеринария салбырын дооскан. Долу-Сая Ивановна — чурукчу, оолдары: Кара-оол — чолаачы, Байыр-арат ажил-агыйлыг чолаачы.

Иван Симчитович Данзырын — күш-ажылдың хоочуну, Белдир-Арыг суурнуң үндөзлекчизи, ол суурнуң таваан тургускан тудугчу, чылгычылдап чораан, хоочун хойжу. Амгы үеде ооң назыхары улгадып, кырыл берген-даа болза, ооң баскан изи балалбас, кылган ижи хыралбас.

Өөлөт ЧИММИТ.

Самагалдай суур.

АДЫ-БИЛЕ АДААРЫН ДИЛЕДИМ

Мен Кызыл хоорай чагыргазының даргазы чораан Лопсаң-Самбуу Идамович Шалыктын ортун оглу мен. Ам бо үеде ажит-өлүндөн чүгле чаңгыс дириг арткаан төрөөн оглу, салгалы мен. Ачам үш оолдарлыг чораан. Менден улуг акым Тондуп Делгер, башкы кижичи чораан. Акым аарып чорааш мөчөөн. Менден бичи дунмам Тондуп Владимир Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунга өөренип тургаш, озал-ондакка таварышкан. Кызылга чеде бээримге, акым дириг тургаш, мени эдертип алгаш, каяа, кандыг школага өөренип чораанын, кандыг бажыңга чурттап турганын менээ көргүскөн кижичи. Ол бажың ам-даа Кызылда бар, ийи каат ыяш бажың болду.

Лопсаң-Самбуу Идамович Шалык Тес-Хем кожунунун О-Шынаа сумузунга малчын аратың өг-бүлезинге 1908 чылда төрттүнгөн. Ачамның дугайында, ооң ажилдап чораан чыдарын, черлерин эш-өөрлер дыка таптыг долу тодаргайы-биле

солун, сеткүүлдерге бижидилер. Ынчангаш мен ону катаптавас мен.

1964 чылда Кызыл хоорай тургустунганындан бээр 50 чылы болуп турда, Эдуард Донгак «Ийи деңгелге» деп материалды «Шын» солунга үндүргөн. Ында Кызыл хоорайның чагырга даргазы Шалык Лопсаң-Самбуу бодунун отчетун бергенин бижээн. Кызылдың социал экономиказын хөгжүдөр дээш чүнү кылып турганын тодаргай айыткан. Бо херекке ачам үлүүн киригенин билип алдым. Ынчан Кызыл хоорай чагыргазының даргазы ТАР Биче хурал кежигүнү турган боор чорду.

Ам Кызыл хоорай бодунун тургустунганындан бээр 90 чылын демдегледип эрттирер дээш белеткенип турар. Кызыл дээрге тыва кижинин чоргааралы. Кызыл — бистиң найысылалымыс, Төп Азияда чараш хоорайларның бирээзи. Ол чыл келген тудум каас-чараш хоорай болзун, улам-на сайзыразын, улам-на чечек-телзин!

Ачам репрессияга таваржып турар үеде акым 10 харлыг турган боор, а мен 3 хар үезинде турган мен. Дунмам чаа-ла бир хар ажып турган боор. Чурттап орган бажыңывыстан үндүр ойладып, өңчү-хөреңгини хавырып аппаратаннар. Авамны Кочуң Чалаң-ооловна Саңчат дээр. Авам бисти, оолдарын, эдертип алгаш, О-Шынаа сумузунче човулангы көрүп чорааш, чеде берген.

1955 чылдың март айда ачаңар чанып келген деп сөс келген. Мен Володя-биле иелээ Берт-Дагдан Самагалдайже чадаг чорупкан бис. Ачам аажок узун, чараш дурт-сынныг, арган кижичи болду. Ачам деп кижини бир дугаар көргөним ол. Авам дириг чорааш, ачамга ужурашпайн барганы бистерге дыка-ла хомуданчыг болган. Ачамның кады дыка баксыраан кижичи болган. Бир чүвени чугаалап олургаш, оон өске чүүлче шилчир бээр кижичи, мен бодаарымга, угаан-бодалдан, сагыш-сеткилден ындыг боор. Ачам чанып келгеш, Самагалдайның амы-

Кызыл хоорайның 90 чылынга

дырал хандырылга комбинадынга мастерлеп ажилдап чораан. Ачам оолдары-биле чүгле үш чыл чурттааш, Норильскинин аар ажилдыг рудниктеринге кем-дээшкннерден, аарыгларындан 1958 чылда, бежен харлыында Самагалдайга мөчөөн. 1961 чылда Тыва область судунуң Президиуму ачамның херээн көргөш агартып, арыг адын эгиткен.

Уениң деңгели-биле алырга, Шалык Лопсаң-Самбуу бижик-билигиг кижичи чораан. Бир эвес аңаа онаашкан хоп-нүгүл эвес болза, Тываның хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүүн кирир кижилерниң бирээзи турганы чугаажок деп, Эдуард Донгак бижээн.

Чогаалчы Чооду Кара-Күске ТАР-ның 80 чылын демдегледип турда «Чагыргавыс даргазы — Шалык Лопсаң-Самбуу» деп материалынга мынчаар бижээн: «Кызыл хоорай чагыргазының даргазы политиктиг репрессияга таварышкан Шалык Лопсаң-Самбуу чүгле ажилының талазы-биле эвес, хөй-ниитиниң херээнге киржириниң талазы-биле мурнуку одуруга турган. Ол спортчу маргылдааларга болгаш уран чүүл көрүлделеринге идеп-кейлиг киржип келген. Ол — баштайгы тыва чогаалчыларның

база бирээзи».

Ачамның бижээн «Арат намың ачызында», «Улуг-Хемим» деп ийи шүлүктөрүн безин номчааш, ооң ханы утказын кижичи дораан эскерер. Шынап-ла, чогаалчы кижичи чораан-дыр деп билдим. Бо шүлүктөрүн «Революстун херели» сеткүүлге 1941 чылда парлаан. Оларны «Хем-Белдири» солунга Чооду Кара-Күске чара парлаткаш, үндүргөн.

Ачамга хамаарышкан материалдарны ооң оглу мен, тудутжу Салчак Серен, пенсионер Михаил Шур-оол, журналист Алексей Дүгержаа, чогаалчылар Чооду Кара-Күске, Эдуард Донгак, пенсионер Тарачы Ликтан болгаш өске-даа кижилер «Шынага» бижээннер.

Тыва Республиканың Россияның составынга киргениниң 60 чылы база Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылы-биле холбаштыр Лопсаң-Самбуу Шалыктын чырык адын катап эгидип, ажилдап чораан чери Кызыл хоорайның бир кудумчунун ооң ады-биле адаарын дилеп турар мен.

Сергей ТОНДУП,
күш-ажылдың хоочуну.
Тес-Хем кожуну.

ДЕТКИМЧЕДЕН КӨРГҮССЕ

Тываның Россияның составынга каттышканының 60 чылының база Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының юбилейлерин байыргалаарыңга чедир санныг хонуктар арткан. Ол үеде чедир кылдырмаан ажилдарны кылгаш, чоннуң сеткил-сагышын хомудадып чорууру социал айтырыгларны, корум-чурумну экижидерин Сукпак суурнуң бөлүк чурттакчыларының, сумунуң удуртукчу даргаларының уйгу-дыкжындан уштунуп, чымыштыг ажилынче шымнып кирерин негөөн чагаазын «Шын» солунга үндүргөш, дузалаарын дилээннер.

Чагаада бижип турар хомудалдар-биле алырга, Кызыл хоорайже талазында Олимпийская кудумчунуң баар орук кыдында хөй бок төктүнгөн, чурттакчылар богуң ында улаштыр төкпүшаан. Дедир хат келгеш, боктуң чыт-бузун суур иштинче кири хадьырга, тынары безин бергедей бээр. Ол дугайында чагырга даргазы Михаил Сарыглар, чуртталга-коммунал ажил-агый даргазы Александр Оюн, суурнуң чонунуң боттарының сонгул алганы 3 депутатыңга ол байдал изиг-даа, соок-даа эвес. Бок, күзүрүмге бастырып алыры дээр-ле, чалгаа, суспаргай чорук дээр ышкажыгай. Хөй чурттакчылыг суурларның богу, күзүрүмге хамаан-чок, кайда-чүде хөлдөрдө дыштанган улустун ээ-харысалга чогу-биле октаан, төккөн богуң ТР-ниң Бойдус курлавырлар болгаш догандыр хуээледи камгалаар эргелелдин начальниги Олег Доржу боду баштап алгаш, ашталга ажилдарын ында чорудуп турарын теле-дамчы-дылгандан көргөн боор силер.

Аргыжылга айтыры мынары байдалда. Кызылдан Сукпакче аай-дедир чедип алырының халалынын канчаар боор. Хуу кижилер бичи автобустарыңга пассажирлерни олурар-даа, турар-даа чер чокка тырып алыр. Бичи кижилер, улуг назылыг инвалидтер улуска бастырып каггы дег, дыка берге. Кызыл хоорайның чоогунда ОШАЧКИ ажилдакчылары ол автобустарны дозуп хынавас-даа. Кызылдан Сукпак суурга чедир такси чолаачылары 150 рубль кылдыр доктаадып алган. Мындыг таварылгада хөй чурттакчылыг Сукпак ышкаш суурга күрүне автобузу чугула болбайн канчаар. Ону чүге дүжүргөниң?

Кижичи-ле болганында чунар-бажың, чагаайжыдып алган

бажыңнарында ванналар чок-ла болгай. Канчап-даа тургаш, ниитиниң чунар-бажыңын ажилдатканы дээр. Оон башка шко-лачылардан эгелээш, чурттакчы чон ортузунга кеш аарыглары непереп болуп.

Хоорай-биле тудуш суурнуң электри энергиясында үрелииш-киннерни шийтпирлеп шыдавазын кайгадым. Чырык өжөргө-ле, бир дугаарында, соодукчула суп алганы дүргөн үрелиишчел продуктудан когараар сен. Хенертен өжүп, хып турган электри энергиязынга телевизор мыры-

Чугула айтырыгларлыг чагаалар

най артпас болгай.

Сөөлгү үеде республикада күш-культура болгаш спорт, уран чүүл бурунгаар хөгжүлдени алган. Сукпак суурда үстүнде адааным ажилдарны харылап турар удуртукчулар ында чурттап турар чонунуң хостуг шактарында, дыштаныр хуннеринде оюн-концерт, спорт-массалыг ажилдарны чүге организастан болбазыл?

Кызыл хоорайның чоогунда Көк-Тей, Сукпак суурларже хөй чоннуң көжүп кээп турары шын. Олар ырак Саян артындан келбээн, боттарыныстың-на хадунма чонувус-ла болгай. Оларга чурттаарыңга таарымчалыг байдалды тургузуп, паспорт-документизин кири бижидеринге, уруг-дарынын уруглар албан черлеринге, школаларга тургузуп алырыңга дузалажыр болза эки. Солуннарга үнүп турган чагааларга хамаарыштыр күш-ажылдың хоочуннары-биле база ужураштым, олар чагаада бижип турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерни шындыкты бадыткаар улус болду.

Серге ОНДАР.

ХЕРЕККЕ АЛБАС БООР-ДУР

Бирги ээлчег фабриказының төп руда арыглаар цегиниң бөгүнгү байдалын билип алыр дээш цех начальниги Анатолий Опакович Сааяга ужуражып шыдавайн, улуг мастер Б.У. Кууларга ужуражы бердим.

Ооң чугаалааны-биле алырга, бүүрүлгөде ниити байдал нарын. Сөөлгү үелерде үрелиишкиннер уржуундан цехтиң турушкуну көвүдээ. Ында үш ээлчегниң ажилчынары кызымак ажилдап турар. Апрель айда 1200 тонна даг-дүгүн бүдүргөн. Май айда планың чүгле 56 хуузун күүседип шыдааннар. Июнь айның 2000 тонна планының 700 тонназын бүдүрзе, экизи ол. Ээлчегден Оттук-оол Ооржактын удуртканы №2 ээлчегниң коллективи дээр байдалдыг. Чечена Ооржактын удуртканы №1 ээлчег үш айда мурнакчы коллектив болуп турар. Ээлчегде

довураа төктүп, адаккы дедир шимчеп турар лента-биле дажыглатынып, хере тырттырар барабанга чыгып, лента биле барабан аразыңга мөөң-нелип, кады долганьышкындан күчүлүг шимчедикчи механизм-нерге артык күженишкин болдуруп, ол редукторлар бодун боду үреп каар уржукка чедирер. Фабриканың амгы байдалында лентаны солугура беле эвес, берге бооп турар. Чаңгыс эвес миллион рубль негеттинер апар.

Ынчангаш амдызында мындыг баш муңгаш, нарын айтырып тургустунуп келген.

Кудурук дажыглаар участокче ажилдап бар чыткан бульдозерист Владимир Хуренович Монгушка ужуражып чугаалажы бердим.

— Бульдозеристеп ажилдаа-ла бо участка үр болбадым. «Д-4» деп бульдозер башкарып турар бис. Кады ажилдап турарым Николай Ооржак дуржулгалыг кижичи. Ону солуп баарым ол. Ээлчег 12 шак үргүлчүлээр. Кудурук довураан чавызадып Эдегей талазыңче углай үстүрүп тур бис. Ээлчег шагы узун болгаш бергезимээр-дир. Техниканың күчүзү-биле чүткүдүп турардыр бис. Ындында Эдегей шыгын дугаар делгем девискээр көстүп чыдар. Ында дистинчек аалдар, мал-маган көстүп турар. Өйлөп-өйлөп ол чурумалды көрүп алырга, хөөңге дээй бээр, мындыг чаңгыс аай ажил кылыр бистерге харын чүгээр-дир. Сеткил өөрүй бээр. Кудурук довураа көвүдээр болза, конвейер доктаап, цех туруттар, ынчангаш чүткүдүп-ле билир сен. Черле механизатор мен. Мында Ак-Туругдан келген ажилдап турарым бо.

Ынчан турумда технолог Агбаан Малчын-оол келди. Үстүнде чүүлү бадыткады. Бо технология ажилдакчылары Агбаан, Куулар солунга бичи хомудалын бижириң диледилер. Ол мындыг озал-ондак, үрелиишкин болганда, ону чайладып, кылган улуска акша-биле төлөп турар. Кудурук участогуңга бистиң киржилгевис-биле эвээш эвес ажилдар кылдыңган. Довуракты өскээр үзүп углаар дээш, өске-даа. Ынчал-зажок удуртулга бо ажил дээш биске телевизор бербес-тир. Милосердов, Наумов ону билер. Ол хирезинде херекке албас. Цехтиң кудурук довураан бункер таварты «БелАЗ»-биле дажыыр арга бар. Ону эде кылырыңга хөрөңги негеттинмес. Ону сагындырарга база тооксава боор-дур.

Кудурук дажыглаарыңга «БелАЗ» тудары артык чарыгдал деп бодаар аяңныг. Бир ээлчег бүрүзүңде үш дерилге машинистерин кудурук дажыыр конвейерлерде ажилдадып, ол шугумнуң төңүзүңге бульдозерни дүн-хүн чок тудуп турар. Бо конвейерлерниң үрелиишкнннен фабрика хөй турушкунга таваржыр. Доозун-довурак турнуктурар участокуң демир бункерин ажилдарыңга шактыктыг конвейер чорудупканы — удуртулганың ол үеде кедизин бодавайн барган частыры-дыр. Ону Милосердов боду кылдырткан болгаш билер кижичи. Бир эвес бо бункер таварты кудурукту «БелАЗ»-биле дажыглаар болзувуса, конвейерлерни шуут тургузуп кааптар. Херээ чүү боор. Кижилерниң сагыш-бодалын үнелевес чорук Мананков чоруткан соондагы үелерден чоорту тыылган. В.А. Милосердов — боду механик мергежилдиң кижичи. Хомудалдыг бодалын фабриканың хоочун технологтары (М.С.Агбаан, Б.У.Куулар) чугаалаар болдулар.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

Мал аарыы

**Оп дугайында
чүңү билзе
экип?**

Мал аарыы (бруцеллез) колдуунда мал-маган аразынга тарап халдаар. Оон кижилер база аарыыр. Ук аарыгдан хөй кезинде өшкү, хөй, инек, хаван аарып турар.

Аарыгнын эгезинде ооңге хевирлери билдинмес, даштыннан кадык хевирлиг мал оон араан бооп болур. Аарыг болгаш кадык малды кады тутарга, кадык малче база халдай бээр. Мал-маганның аарыг бооп турарының кол демдектери — оларнын оолдаашкын үезинде ара салыры азы аргажок чурттап шыдавас, кошкак төл төрүүрү. Ара салып турар үезинде аарыг малдан дыка хөй микробтар үнер болгаш, олар өске кадык мал-маганче халдаар. Ындыг үелерде аарыг малды айыылдыг. Оон үнген микробтар хөрзүңге, сугга, мал чеминге, сүтке дыка үр үеде чоруур. Мал аарыгдан колдуунда мал-маган тутуп турар кижилер чогуур камгаланыр хемчеглерни албас болза, аарыыр. Өске таварылгаларда чиг сүт ишкеш, үс чигеш аарып болур. Колдуунда аарыг хөй-өшкүден халдаар.

Мал аарыгдан араан таварылгалар болуп турар ажил-агыйларга дараазында дүрүмнерни сагыры эргежок чугула: мал ара салырга, дораан мал эмчилеринге дыңнадыр, ара салган малды өскелеринден аңгылаар, ара салдынган мал төлүн илбөк-биле тускай хаваржакка сугар, ооң чыткан черинче, өдек кырынче карболдуг кислота, лизол азы өске-даа дезинфекциялаар бүдүмелдерни кудар. Аарыг малдан төрүттүнген дигир төлдү база аңгылаар. Аарыг малдын эддин аңгылаар бетинде чаа хайындырар азы хаарар.

Мал аарыы – аар үргүлчүлелдиг аарыг. Чамдыкта ол дыка хөй айлар, чылдар иштинде үргүлчүлээр. Аарыгнын демдектери чоорту көстүр, мага-бот нитизи-биле бодунун кошкай бергенин аарыг кижжи эскерип каар, удууру, чөмненири баксыраар, баш аарыыр, эт изири. Ындыг байдал чоорту күстелир, оон чамдык органдарга өскерлишкенин тыптып кээр. Хан-дамыр, нерв системасы баксырап, инвадид байдалга чедирип болур. Аарыгнын байдалы болгаш ооң түңнели дүрген, өйүнде эмнеп эгелээринден дыка хамааржыр. Ынчангаш ук аарыгнын бирги демдээ көстүп кээр-ле, эмчиге баары чугула.

Ынчангаш мал аарыгдан аарывас дизе, чиг сүт ишпес, ыңдыг сүт садып-саарып болбас. Аарыг малдын сүдү чүгле ону чаа хайындырыпканда, айыыл чок апаар. Ук дүрүмнү шынгы сагынар. Чүгле ол дүрүмнерни, арыг-шевер чорукту сагып тургаш, мал аарыгдан аарывайн барып болур бис.

**Зейнап МАТРАКШИНА,
ТР-ниң Курсанэпидхейгаарал төвүнүң эмчизи.**

Салым-чолдуң аар үүлези

Тоогунуң балалбас арыннары

— Мен 1927 чылда Хендерге Адыг-Түлүш Хемчик-оол биле Мыртыкмаа Чанмының өг-бүленинге оларнын дун уруу бооп төрүттүнген мен. Кады төрөөн-нерден үш угбашкы бис: мен, оол дунмамны – Бак-Көк, хеймери-висти – Кочук-Кара дээр. Эрткен чылын оол дунмамнын “адынын бажы элекке хөй берген”. Хеймер дунмам Кочук-Кара Сайлыг суурда чурттап олурар.

1938 чылда аалывыс ынчан Хендергениң Ак-Тал үстү Ыйгыл-Аксынга күзегге турган. Август айда школага өөренир деп белеткенип турумда, ачавысты Кызылга ажилдап турганы албан черинден тутуп хоругдаан. Ынчан 11 харлыг мен. Ооң соон дарый Биче-оол Монгул-оолдун ачазы Монгул-оол Чамынынны, Шаравинни, Шириин-оолду тутуп аппарган. Олар шупту авамнын кады төрөөн аялыры болур улус. Олар төрөөн черинче ээп чанып келбээрнер...

Ачавыстың контр херээ дээш өг иштин, өгнү, мал-маганны хавырагы-биле онза комистин кижигүннери, суму даргазы Шивит-Хуурак, нам үрүнүң даргазы Долаан Дортуял-оол, школаның аныак башкызы, онза комистин даргазы Хертек Чүлдүм олар чедип келген. Оларнын дүржөк аажы-чаны, каржылангы, хедерленип турганы карактарымда олчаан чуртунуп артып калган. Малды дөгезезин кажалап алгаш, ончалап-четчелеп көөрге, аныак аскыр өөрү чылгы чок болган. Оларны Могайдан тып эккелгеннер. Түннелинде 2 аскыр өөрү чылгы, 10 шаа инек, оон ыңай казыра, молдургалар, хөй, өшкүнү шуптузун сүрүп аппарганнар.

Ачавысты тутуп хоругдаан соонда, ынак ававыстың кылажы тендиннээш аппарганын эскерген мен. Эт-сеп, мал-маганны хавырып аппаарга, ындында-ла багай чүрээ улам баксырааны ол боор оң. Ооң караанга көк дээр хөй-бөңейинип, кара чер чиндиңейни берген ышкаш болуп кээрге, ававыс биске чөлөндир олуруп алган чүве. Ынчалдыр бистер дертелээ одаг чанынга чүгле кеткен хевивис-биле артып кагды-выс. Чүү кончуг каржы, кара сагыштыг улус чүве ынаан – оода-ла уругларнын кедер хевин безин арттырбааннар.

Мен, бичи кижжи, даргаларны чүнү сүмележиپ турарын дыңнаар дээш чоокшулап чөдө бээримге-ле: “Маңаа турба, ыңай бар” дээш ойладыптар. Ындыгда болза дунмам-биле кады хөрөктенип турган даргалардан адырылбайн, бүгү-ле кылып турган дорамчылалды көрүп, сактып ап турдуvus. Авам мени: “Чүве чугаалава, уруум, ол улус бисти база адып-боолап кааптар. Оода-ла бистер чурттап артып каалы” дээш, бисти олардан ырадып аппаар болган. Доп-дораан бистин өг-бүлөвисти хайгааралга алган, суур кирер эргевис чок, өске улус бистиинге келири хоруглуг турган. Контрлар дээш бистин аалывыска кандыг кижжи келгеш барганын демдеглеп, чүнү чугаалажып турганын айтырар турган.

Ачавысты шаажылааны бистерге, ооң ажы-төлүңге, дыка улуг багай салдарны чедирген. Бистерни школага өөредини хоруп каан. Мени ол-ла хевээр школага өөрөтпезен. Тенек кижжи школага бо-ла маннап чөдөр мен, а башкылар мени: “Бээр келбе” дээш ойладыптар турган. Ынчан бистер, эн-не бергедеп чоруур ажы-төл бис, идик-хөпке, аш-чөмгө чединмес, түрөңги байдалга турдуvus.

Ававысты кызагалда таварыштырып, эрге-чагырга черлеринче удаа-дараа келдиртип алгаш, сайгарып-ла турар чүве. Ол дээрге бистерни карарты

базып, кеземче-биле сый базып турганынын херечизи-дир ийин.

Өөвүстү шарыларга чүдүрүп аппаарга, дыт шындызын чадыр кылып алгаш, чурттай бердивис. Чадырны канчаар тулуп кылырын авамнын дунмазы Базыр-оол Чамынович Кыргыз айтып берип турган. Авам Кызылга чурттап чораан үезинде орус чондан малгаштаарын өөренип алган, ынчангаш чадырны даштындан малгаш-биле чылыглап алган. Чадырывыс аалдардан ыракта озалааш черде турар. Бис дээш сагыш човаан эки сеткилдиг кижилер аш-чөмни дүне када хараган аразынга эккеп каарлар, а мен авам-биле ону иелээ чадырже дажып алыр бис.

Бисти кыжын Кара-Кожгарже көжүрүп каар, ында ыяштар безин ак шаң аппарган тургулаар чүве болгай. Аңаа авам бисти эдиртип алгаш, арыгдан кышты өттүр одаар ыяшты белеткеп алыр. Чайын бисти сарыг, кызыл, ак-көк, айыраң-каас чөктерениң өңдеринге алзы берген Өдегелдейге көжүрүп каар турган. Репрессиянын каржы-дошкун чылдарын шак мынчалдыр хүнден хүнче, чылдан чылче хилинчек-човулаңнын кам-хайыра чок, ырмаасынчыг салым-чолунуң аар үүлезин чурттап эрткен ийик бис.

Ававыс – эн-не эргим, энерелдиг киживис ол. Ол бичежек мада-боттуг-даа болза, төрүмелинде чараш шырайлыг кижжи чүве. Ол кызымак күш-ажылы-биле бистерни хырыныстан аштатпайн, эктивистен элетпейн

зы кырган-ававыс кожа хонуп алган. Кырган-ававысты Нонзат-маа дээр, а чон аразында шолазы “Кыргыз кадай”. Ол 104 харлыг тургаш, өске оранче “аыттаныпкан” ийикле.

Бистиң аалывысты Кезек-Дытка аппарып каан, оон кайнаар-даа үнүп, көжүп болбас. Соонда барып Кезек-Дытты Кыргыз тараалачы дээр аппарганнар. Кезек-Дыттын адаанда суг бажы болур кара суг бар, ону ижерге кижиниң мага-боду чиигеп, сагыш-сеткили сергеп келир чүве. Кырган-ававыстың соондан Монгул-оол, Донгак Агбай-оол суглар көжүп келгеннер. Ам кожа-хөлбээ дөрт өг болуп, чурттай бердивис. Төрел чонувустун ачызында узун кышты кыштаар, ала часты ажар, аш-чуттан чайлай бээр турдуvus. Оон соон дарый, кат-химистиг, аш-чыг-чөмниг чайны уткуп алыр бис. Ол үеде амыдырал чүгээртей бээр чүве.

Ол коргунчуг чылдарда мээң үе-черем уруглар, оолдар контр уруу дээш мээң-биле чугаалажырындан коргарлар, а мен адаызыгуурум багай болгаш олар-биле чугаалажырындан сестир чораан мен. Ындыг-даа болза Ак-Талга комсомол үрүнүң даргазы, нам көжигүнү, чүден-даа чалданмас, эрес-дидим, чазадак сынын оол Бүрбү Санаевич Сат дээрзи мээң ада-ызыгуурумнун төөгүзү биле тура-ла, менден адырылбайн, ынакшылы илередип тургаш, чүрээмниң одун кывысқан.

ТАР-ның Биче Хуралының даргазы чораан, 1938 чылда бооладып шаажылаткан Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун улуг уруу Доспанмаа Хемчик-ооловна Сат-биле ооң Хову-Аксында бажыңынга барып ужураштым.

Доспанмаа Хемчик-ооловнаның назыхары улгады берген-даа болза, угааны чарт болгаш шаандагы болушкуннарны дүүн чаа болган дег сактып чугаалаар кижжи болду.

өстүрүп каан. Бодунуң аажы-чаны оожум-топтуг-даа бол, ажылык, аал-ораны, ажы-төлү дээнде хөпчөк. Кара дан бажындан орай дүнеге чедир төнмөс-батпас ажылын кылып хүнээр. Могап-шылай-даа берзе, ажылын эчизинге албан чедирер. Бисти түрөтпес дээш яңзы-бүрү чагыг ажылдар кылып дээш чардык-каш, бодунуң могап-шылаанын безин уттултар турган. Улустун чагынын кылыпкаш, аш-чөмни тып эккээр, хөп даараар, дора дизе согааш-баланы, хуунуу безин кылыптар ус-шевер кижжи. Бодаарымга, ооң сеткилиниң бир-ле черинде идегелдин отчугажы имистелип, өшпейн чораан хире.

Ол үеде амыдырал биске кара булут дег турган-даа болза, ававыс ачавыстың үзел-бодалдарын хажытпас дээш бар-ла шаабиле бүгү күжүн чыып тургаш, күш кирип алыр турган. Ол ачавыстың өөрүшкүзүн, муңгаралын денге үлежи келген бүзүрелдиг чөлөңгижи, идегелдиг эжи чораан. Ачавысты боолап шаажылаан соонда, ававыстың чүрээнде балыг улам саргыдып келген: ол карактарынын чажын улуска көргүспес дээш чажыра-чажыра ыглап алыр. Бис ону көрүп кааш, баарывыс ажыш дээр.

Ол халаптыг берге чылдарда бистиң аалывысты чоок билер төрөлдөривис, авам-ачамнын эш-өөрү кагбас, бисти деткип, сагыш-сеткилин үлежип кээр чорду. Бир дугаарында авамнын ава-

Бүрбүнүң ынакшылын илереткен сөстөринден баштайында корга бергеш, удурланып эгелзэн мен. Ол мени черниң чараш чөчөзүңге, октаргайның сылдызынга, айга-хүңге демейлээр кижжи. Эргелдип-чассыдарга суг чүрээм шапкылыны бээр ийикпе.

Чоорту хүнден хүнче удурланырым чавырлып, сагыш-сеткилим чымчай берген. Хүннер эртсе-эртсе, мээң чүрээм Бүрбү-биле хүннүң-не ужуражырын күзээр аппарганын эскерип каан мен. Чоорту бистиң найыралы-выс ынакшылыг шилчип, бот-боттарывыс чокка чурттап шыдавас ышкаш болуп берген бис. 18 харлыымда өг-бүлө тутуп чурттап бергенивис соонда, Бүрбүнү партия обкомунче келдиртип алгаш сайгарып, комсомол үрүнүң даргазы, нам көжигүнү хирезинде контр херектиг кижиниң уруун кадай кылдыр ап, политиктиг частырыгны кылып турардыр силер, ынчангаш частырынарны эдер күзелдиг болзуңарза, кадайыңарны кааптыңар деп негелде салган.

Бүрбү тургаш:
—Контр херектиг кижиниң уруу-даа болза, кадайымга ынак мен, оон чарлып шыдавас мен – дээрге, дарга намга бактаап турары көжигүн биледин стол кырынга уштуп салырын негезен. Биледин бээриниң мурнунда фото-чуруун адырып алыр дээрге, чөпшээрээвезен. Шаак мынчалдыр Бүрбү нам көжигүнүнден үңген.

Бүрбүнүң ада-иези Өвүрден көжүп келген, мал-маганы көвей, шыдалдыг улус болган. Чаа өг-бүлө туткан бистерге олар ачыдузазын дораан-на чедире бергеннер. Бистер элзэн шору аппаргаш, Ак-Талда Маленков аттыг колхозка кирдивис. Ынчан Бүрбүнүң ада-иези 3 аът, 2 инекти салганнар. Бир аътты биске артырып бердилер. Ол аът бистиң хууда ажилывыска дыка ажыктыг болган.

Чаа тургустунган колхозка механизатор кадрлар херек аппарган. Бүрбү Кызылга тракторист, комбайнер мергежилинге өөренип алгаш келгеш, комбайн муна берген. Ынчан бистиң амыдыралывыс аас-кежиктиң оруунче кирип келген ышкаш болган. Ынчалза-даа ооң үр болбаанынга хомудаар мен. Күзүн тараа ажаалдазынын үезинде дагыг черге хар чааптарга, тайгактаар боорга, комбайнерлер коргар, а Бүрбү тайгактаарындан кортпас турган. Харлыг даг черге тараа кестирип чоруп турда, комбайны андарлырга, бажын кемдедип алгаш, Чаа-Хөл эмчизинге кес кырынга хөй чылдар дургузунда чыдып келгеш, ол-ла аарыгдан хинчектенип чорааш, 2000 чылда мөчөөн.

Бистер 1964 чылдан эгелзеш колхозка, ооң соонда совхозка хөй кадарып ажилдап чордуvus, а сөөлгү чылдарда мен школага няня болуп ажилдап чорааш, 1982 чылда пенсиягө үңген мен.

Бистиң дун уруувус Байыр Бүрбүевна Сат 1947 чылда төрүттүңен. Ол башкы училищезин, ооң соонда институтту дооскаш, башкының буянныг, чымыштыг ажыл-ижинде хөй чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажилдап чоруур. Ол ийи оолдуг, үш оол уйнукарлыг. Хеймер уруу Айлаң 39 харлыг, бир оол, бир кыстың ынак авазы.

Доспанмаа Хемчик-ооловна Ак-Тал колхозунга, ооң соонда совхозка ажилдап чораан үезинде муңгаралының одуруунга кирип, өртектиг бөлөктөр, хүндүлел бөжиңктер-биле удаа-дараа шаңнадып келген. Актыг черге контр херээ дээш бооладып шаажылаткан Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун “Контр уруу” деп ат алган уруу бодунуң кызымак ажылы-биле хүндүткелди чаалап алган.

Доспанмаа Хемчик-ооловна болгаш ооң өг-бүлези 1938 чылдан эгелеп истеп-сүрүүшкүңге турганнар. Чүгле 1961 чылда ооң ачазы, ТАР-ның Биче Хуралының даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, агарткан. Бо медээни дыңнаан соонда, ооң ынак эжи, уругларының авазы Мыртыкмааның 24 чыл иштинде шыгжап чораан муңгаралы адырылган, сеткили ажып келген. Ооң мындыг сөстөрүн улуг уруу Доспанмаа амдыгаа дээр утпаан:

— Ачаңарны актыг адын Совет Эвилели агартып каан, аңаа кызыгаар чок өөрүүр мен, ыңдыг-даа болза, ооң дириг бодун эккеп бээр илби-шиди турган болза. Ол 1990 чылда 86 харлыында ынак уруглары бистерден, чырык өртемчеден чарып чоруткан.

“Контр уругларынын” човулаң-хилинчектиг чуртталгазында карангы душ-дүл дег үелерниң эрте бергени өөрүнчүг-даа болза, оларнын кандыг орукту эрткени-биле таньжып кээрге, кээргенчи болгаш муңгаранчыг. Ынчангаш салым-чолдун аар үүлезин чажындан-на шыдажып эртип келген “контр уругларынга” мөгөөр бис.

Анатолій ТОРЛУК,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

ПЕДАГОГИКА

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАРДАН ТУРГУЗААЛЫ

Ниити билиг школаларына эртем бүрүзүн өөреникчилерниң билиг-мергежилге таарышкан турар кылдыр башкылаарының арга-хевирлери үениң аайы-биле доктаамал чаартынып турар. Эртемнер башкылары бо талазы-биле профессионал мергежилин бедидип, өөредилгениң мурнунда салдырган сорулгаларны боттандырып чедип алырының тодаргай хемчеглерин ханызы-биле медресе билеп турар.

РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлуларына дүүштүр сөөлгү үеде өөреникчилерни ниити сайзыралының аайы-биле аңгылап өөредип, чаңгыс аай күрүнө экзаменнерин дужаадып эгелээни, эртемнер башкылаашкынына күрүнө стандарттарын тургузары дээн ышкыш еске-даа чугула айтырыглар тургустунуп келген. Чүү-даа чүве чаңгыс черге турбас, ол кезээде депшильгелиг үе-чадазынче бурунгаарлап орат. Сөөлгү үеде салдырган сорулгаларны амыдырал кырынга боттандырырына таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар: эртем программалары, өөредилге номнары чаартынып, башкылаашкында методиктиг сүмелер, кичээлдерни эрттирериниң аргадуржулгалары үндезини-биле өскерилген. Өөредилгениң шугумунда улуг чаартылгалар болуп турда, өөреникчилерге ханы билигни чедирип өөредирде, бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган турар ужурулуг. Сөөлгү үеде чамдык школаларда өөредилге номнары, эртем бүрүзүнге ажыглаар дериг-херекселдер, көргүзүп материалдары, карталар чедишпес апарган. Ниити билиг школаларына төөгү эртемин башкылаарына чамдык экижишкисинер бар. Школаларның 5-11 класстарына бүгү-делегей, Россия төөгүзүн башкылаарының программалары, өөредилге номнары чаартынган, оларның шынары экижээн. Ынчалза-даа Россия төөгүзүн аңгы-аңгы авторлар мурнун былаажып үндүрүп турар болганда, ниити негелдеге дүүшпейн баргылаан фактылар бар. РФ-тиң төөгүзүн чаартып үндүрер айтырыг күрүнө удуртулганың деңгелинде чедир көдүрүлгөн, ол талазы-биле чаа өөредилге номун үндүрериниң конкурсу безин чарлаттынган.

Тыва төөгүзүн ниити билиг школаларына өөредип кылдыр киригени эки. Бистиң Тыва баштайгы амыдырал үезинден бээр тускай девискээр, булуң болуп чаяттынган. Тываның чурт-девискээри эрте-бурун шагдан бээр көшкүн аймактарының, чоорту күчү-шыдалдыг улуг күрүнелерниң эжелелинге кирип, ол девискээрге чурттап чораан аймак-чоннар амыдыралдын аар-бергезин көрүп чораан-даа бол, чоорту депшилгелиг үе-чадагы шилчип, хөгжүлдө-депшилгени алган-на болгай. Тываларның эрткен оруунга улуг чаартылгалары болганын эки билип турар бис, а бичи анык салгал ону база билген турар ужурулуг, бистиң девискээри эжелеп чурттап чораан көшкүн аймактар: түрктөр, уйгурлар, кыргыстар, моолдар тыва азы-сөөк улусту, тыва нацияны тургусканын, тыва чоннуң арын-шырайынын, чаңчылдарынын, ажыл-агыйынын, культуразынын, чурттаар оран-савазынын, аш-чеминиң чоорту хөгжүлдени алганын, эң сөөлгү

эжелекчилер болур — маньчжур дарлалдан хосталганын, 1921 чылда Тывага баштайгы национал күрүнениң тургустунганын база 1944 чылда Россияның составына каттышканын, ССРЭ дүшкен соонда чаа үе-чадада бистиң сайзыралымысты дээш, оон-даа өске. Ынчангаш Тыва төөгүзүн өске эртемнерниң деңгелинде чыдып калбас кылдыр ханы өөредип — бистиң кол сорулгавыс.

Орус, совет, тыва эртемденнерниң күженишкисиниң ажыл-чорудулганының түннели—1966 чылда ийи томнуг Тыва төөгүзү чырыкче үнген. Ол биске улуг белек болган. Ол номнун бирги томун чаартып үндүргөн, а ийиги тому арай саадап тур.

Тыва төөгүзүн чаңгыс аай күрүнө стандарттарынга дүүштүр башкылаарына чамдык таарымча чок байдалдар тургустунуп келген. Ол четпестерни дарый эдип-чазап хоюглаары Тыва Республиканың Өөредилге

Тыва төөгүзүн чүгле чаңгыс 9 класска өөредип кылдыр допчулап кылган. Номда тодаргай бөлүктөр, эгелер, темалар-даа чок, 82 параграфка төндүр хуваапкан. Херек кырында неделяда бир удаа келир 34 шакка 82 шакты канчап сыңыраарыл? Ук номда чурук каасталгалары эвээш, бөлүктөр, эгелер аайы-биле карталар чок. Эрги байдал-биле мынчаар маажым олурар болза, Тыва төөгүзүн күрүнө стандарттарынга дүүштүр башкылаары болдунар деппе? Анаа хамаарыштыр амы-хууда мындыг саналым бар:

1. Ниити билиг школаларына Тыва төөгүзүн 9-11 класстарга кол-колдап өөредип. Харын-даа 11 класска күрүнө экзаменни-даа дужаадып болур. Тыва хөй националдыг күрүнө болганда, Тыва төөгүзүн орус дыл кырынга өөредип болбайн аан. Ынчалза-даа тыва дылга өөренирге, билип улуг ханы болур.

2. Өөредириниң програм-

❖ (Тыва төөгүзүнүн башкылаашкынына хамаарышкан чамдык айтырыглар дугайында башкының бодалдары) ❖

ямызындан, бистиң эртемденнеривистен кол хамааржыр. Сөөлгү үеде Тыва төөгүзүн байыдып турар немелде литературалар хөйү-биле үнүп турар.

Школаларга эртемнерни башкылаарының күрүнө стандартының төлевилелин бистиң эртемденнеривис: Н.Товуу, Г.Сундуй, С.Сат, Г.Ондар ажылдап кылган, ниити билиг школаларына сайгарылгалары чоруткан, эртемнер аайы-биле республика денгелинде семинарларны эрттирген. С.Сат, Г.Ондар Тыва төөгүзүн школаларга башкылаарының стандартының төлевилелин ажылдап кылган. Ийи томнуг Тыва төөгүзүнде 12 эгелерни стандартка хувааган, эгелер бүрүзүнде өөредип ужурулуг кол-кол темаларының аттарын кириген. Олар тыва дылды стандартка дүүштүр өөредириниң тодаргай хевирлерин айткан: эге школага, 5-9 класстарга чүгү өөредирин, а Тыва төөгүзүн чогуу кайы класстарга, канчаар хуваап өөредирин тодаргайлаан. Эртемнерге шак хуваалдаларын удуртулга болдурган, Тыва төөгүзүн 9, 10, 11 класстарда өөредип турар бис. Ук эртемни 9 класска 1996 чылда үнген эргижирээн программа, ном-биле эрттирил-ле келдвис, а 10, 11 класстарга өөредип өөредилге ному-даа, программа-даа чок. Шаандан бээр 60 эртемни башкылап келген арга-дуржулгалыг башкылар боттарының школаларының үстүкү класстарына өөредип бөлүктөрүн, темалары таарымчалыг кылдыр хуваап ап, өөредип турар. Анык башкыларга ону канчаар хуваары тодаргай эвес. Харын-даа чамдык школаларда 9 класска өөренир программаны 8 класска өөрөткөш, а 10, 11 класстарда Тыва төөгүзүн көнгүс казып каапкан, мындыг болурга кайын боор.

М.Х. Маннай-оол, И.А. Достай 1996 чылда 9-ку класска өөредип өөредилге номун кылган, ол ном ам эргижирээн, ниити стандартка дүүшпес апарган. Номну кылганының шынары амгы үеде таарышпас. Авторлар ийи томнуг

маларын ажылдап кылыр. Ийи томнуг Тыва төөгүзүн немелде материалдар-биле холбап тургаш, эге, темаларга хуваар. 9 класска "Бистиң девискээри баштайгы амыдырал үезинден эгелээш, XVII-XVIII чүс чылдарга чедир", 10 класска — "Бистиң Тыва Маньчжурия эжелелинге киргенинден эгелээш, Тыва күрүнениң тургустунганына чедир" база 11 класска "Ада-чурт дайынындан эгелээш, бо хүннерге чедир эртип турар үе-чадазын" өөредип-биле доозар.

Бистиң эртемденнеривис шак мындыг хуваалда-биле чаа программаны тургузары эптиг ышкыш.

3. Өөредилге номнарына хамаарыштыр. Тыва Республиканың школаларына өөредип эртемнерниң күрүнө стандарты Улуг Хуралдың сессиязына бадылаттынар. Депутаттарның аразында эртемденнер-даа, башкылар-даа бар, олар тыва төөгүзүн күрүнө стандартына дүүштүр башкылаарына хамаарыштыр чүгү чугаалап, кандыг саналды үндүрүп кээри ам дээрзинде билдинмес. Ынчангаш эрте дээр 9-11 класстарының өөредилге номнарын кылгаш, дарый парлап үндүрери күзенич. Амгы чаа үнүп турар төөгү номнарын удуртулга болдуруп, өөредилге номнарының сесдомаан өөреникчилерниң ханы кылдыр шингээдип алырының аайы-биле оларның билиг-мергежилге таарыштыр бөдүүн, тодаргай кылдыр тургузар. Ол ышкыш өнүгү, өң чок чурук каасталгаларыг, карталарыг болуру албан.

Шынап-ла, тыва чоннуң төөгүзү, эрткен оруу өске чоннар-биле бир демей. Ынчангаш шак бо чугула эртемни бистиң өөреникчилеривис ханы билип, шингээдип алган турар ужурулуг. Бистиң Өөредилге ямывыс, эртемденнеривис бо чугула көдүртүнүп келген айтырыглары херек кырында боттандырыштар дээрзинге бүзүрел бар.

Маспый-оол ОНДАР,
башкы.

СОЦИАЛ УТКАЛЫГ

Өзүп олурар салгалымысты төлептиг аажы-чаңга, культурага, күш-ажылга мезү-бүдүштүг кылдыр кижизидери, өөредип — өг-бүлени, ниитиниң херээ. ТР-ниң Конституциязының «Кижиниң болгаш хамаатының эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери» деп 2-ги эгениң 32-ги чүүлүнде "Уруг бүрүзү тускай камгалал-биле хандырынар болгаш хостуг база төлептиг байдалдарда күш-шыдал, угаан-медерел, мезү-шынар болгаш сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраарының таарымчалыг аргаларын алыр эргелиг" деп бижээн. Моон алгаш көөрге, уругларның бүрүн эргелери улуг, ону Хоойлу долу магадылап турар деп билдингир ышкыш.

"Кижиниң аажы-чаңы тургустунарда, чүгле мунуң бир хуузу төрүмелинден салгап келир, мунуң 999 хуузу даштыкы салдардан, кижизидилгеден хамааржыр" деп, улуг орус

эртемден И.М. Сеченов шинчилеп бижээн. Черле хоржок, «чадап каан төл» деп уруг шуут турбас, «назын халыынының үезинде» чазыттып болур харын, ынчалза-даа ол база чүгле кижизидилгеден хамаарылгалыг болур. Шаанда уруг-дарыгның кижизидилгези амгызынга бо-даарга, оранчог ылгалдыг турган болдур ийи. Чүге дээр бистерниң ада-иелеривис бурунгу чараш чаңчылдарының шыңгы сагып, ачы-төлүнүң кижизидилгезинге улуг сагыш салып келген. Ол шагда уруг-дарыг куда болган, кижик мөчөөн черге шуут барбас, улуг улус ачы-төлүн ынаар эдертпес. Кижиниң ада-иези уруг-дарыгына төрелдерин кончуг таныштырар боор чүве. Ынчан арагалаар чорук амгызы дег турбаан.

Амгы үениң уруглары солун, сайзырангай чаа векте чурттап турар. Угаан-сайзыралы бедик деңгелде уругларны кижизидери берге, нарын. Кижик эскерип чоруурга, чамдык ада-иелер уруг-дарыгын чүгле хөлүн эрттир чагырар, оларны дыңнаарын негеп, хыйланып-кончуттунуп, уш-баш чок баар боор-дур. Оортан чүү-даа үнемес. Амгы үеде социал байдалдарың деңгелдеки эвези-биле уруглар кижизидилгезинге бергелер туруп кээри

база магатчок.

Чамдык ада-иелер ачы-төлүнүң кара аайында база болгулар. Ол база-ла арай шын эвес болгу дег. Эң-не коргунчуг чүүл арагалаашкын-на болгай. Мону шеглеп, кандыг-бир хемчээп ап, чон ортузунга көскү, дээштиг ажыл чорутпас болза, эң ылаңгыя херээжен чон аразында арагалаашкын дендеп барды-ла. Херээжен кижик шаанда арагалап чораанын кым көргенил, кым деп ие кижик төлүн каап чорааныл? Өг-бүлени тудуп алгаш, чамдык аныктар, ачы-төлдүг-даа хирезинде, чарлы бээр, оң уламындан уругларның кижизидилгезинге багай салдар чедирер.

Уруг-дарыгны күш-ажылга дадыктырып кижизидери тоң чугула. Кижизидилгениң бир онзагай талазы — дөргүл-төрөл-биле таныштырылга.

Өг-бүлеге кижизидилге өөредилге, корум-чурумга, күш-

Уруглар кижизидилгези

ажылга кончуг салдарлыг. Уруглар кижизидилгезинге үлегерлиг ада-иелерни адаары черле өөрүнчүг. Шагдан бээр кадыкча чурттап келгеним Сагбалдай, Сержинмаа Саттарның, Ондар-оол, Ламажап Монгуштарның, Чимит-оол, Шончалай Кууларларының өг-бүлезинге төрүттүнгөн хөй санныг оолдар, кыстардан чаңгыс-даа кижик чурум үрөп көрбөөн, олар колдуу дээди, ортумак тускай эртемниг, республиканың аңгы-аңгы черлеринде төлептиг кадрлар диртип чоруурунга чоргаарланым мен. Ынчангаш түннелинде сүмелексээрим — суурларга «Кадыкшыл» хүннерин, улуг назылыг кижилер-биле «Төрөөн черик, төрелдерин төөгүзүн билер сен бе?» дээн хевирлиг ужуражылгалары эрттирер болза эки. Тываның ат-сурагылыг эртемденнерин, чогаалчылар, композиторлар, артистерин чүге суурларже чалап болбас бис.

Уруглар кижизидилгезиниң айтыры — бүгү ниитиниң херээ, ол моон соңгуар-даа хөй чылдарда чоруттунар социал уткалыг чугула айтырыг-дыр.

Оолак КАРА-САЛ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Чөөн-Хемчик кожунушчу
Чыраа-Бажы суур.

СҮМЕМ

2004 чылдың 60 дугаарлыг «Шын» солунда О.Мижит-оолдун «Сүмелеп көрүнерем» деп материалын номчудум, кончуг чугула айтырыг көдүрүп турар кижик-дир. Школаларда ыры шактары эвээш, дыка хөй башкылар долу эвес шактарда ажылдап, эвээш шалың ап турарлар. Херек кырында ыяп-ла бүдүн шалыңныг турар кылдыр өске-даа шактардан бээр ужурулуг. Сөөлгү үеде школаларда колдуула анык кадрлар ажылдап турар, оларны тускай семинарларга өөредип чугула. Ыры башкызы кижик класстан дашкаар бүгү-ле ажилдарга баян ойнап бээр хүлээлгези-дир деп хоойлу дүүшпес мындыг хөөннер школаларда хевээр артыпшаан. А ол башкылар дээрге, шактары эвээш-даа болза, кезээлерге, конкурстарга, класс шактарында даа ойнап чоруп-ла турар. Ол

дээрге дарлаашкын-дыр, ыры башкылары халас ажылдаар деп кандыг-даа дүрүм чок. Школаларда хөгжүм херекселдери четче эвес, ол ыры башкыларына дыка аар. Хөгжүм башкылары культурамассалыг хемчеглерге музыка херекселдеринге ойнаары чайлаш чок болганда, ол дээш шалыңына 20-30 хууну немезе эки боор деп бодаар мен. Чамдык школалар тускай баянистерлиг, ол дуржулганы өөрөнгө база эки. Бо дээрге ТР-ниң Өөредилге ямызының шитпилээр айтырыдыр. Ыры башкылары белеткээр тускай салбыр база чок, ындыг салбырны чүге ажыдып болбас деп. Анаа баянистер школага ажылдааш, педагогика, психология эки билбес, методика талазы-биле чегей боор-дур.

Адыг ХЕРТЕК.

УЛУСЧУ ЭМЧИНИН ДУЗАЗЫН КӨРДҮМ

Шагдан бээр тыва чоннуң аразынга кижилерге ачы-буянын кандыг-даа кижилер чораан болгай. Ылаңгыя улусчу эмчилер, тудугжулар, сынган сөөк эптей тудар шеверлер дээш, кымнарны чок дээр.

Ындыглар аараан-аржаан кижилерге улуг дузазын чедирип чорааннар. Ылаңгыя амгы эртемниг акушер эмчилер чок турар шагда тудугжулар херээжен чонга үнелеп четпес буянын чедирип чораан. Черле ынчаш бистиң төрөөн бойдузубус биске чүгле аарывас-аржывас арыг-чаагай байдалды тургузуп берип турар эвес, эмне-нир арганы ба-

Улусчу эмчи Д.Т.Самсалиев.

за тургузуп берип турар. Ол дээрге эм оьттар, минералдыг бүдүмелдер, аржаан суглар, бойдустан чаяанныг улусчу эмчилер дээш, кымнарны чок дээр.

Бот-дугайты аныяамдан тура, хан базышкынның, үргүлчү баш дескинер, кадыг-чидиг ажил кыла албас чордум. Үргүлчү эмнелгелерге чыдып келдим. Хан базышкыны кажан-даа шуут экиртир эмнеттинмес, эмнер сыкыртырга, чүгле бичи када чүгээртээр. Сөөлгү үеде чүрекче халдап эгелзэн: хей черге шапкыланар, оон ыңай хөлчок тыныштаар апарган мен. Бешки каътта квартираже үне албас турдум. Эртемниг медицинаны бактап шыдавас мен. Ооң эмнериниң дузазы-биле чурттап келдим. Ынчалза-даа хан базышкыны дыка кара сагыштыг аарыг дээрзин кижжи бүрүзү билир.

Кижжи аараанда кандыг-даа арганы ажыглаар, дилээр болгай. Бо чылын апрель айда бир таньырым кижжи дузалыг улусчу эмчи барын, аңаа барып, шенеп эмнедип көөрүн менээ сүмелзэн. Оон айтып бергени-биле улусчу эмчинин хүлээп ап турар черинге чеде бердим. Өөнүң ишти тыва, боду кыргыс Джумабек Табышович Самсалиев деп кижжи болду. Аажок чазык-чаагай, кижжиниң аарынын төөгүзүн хөлчок дыңнаар, арын-шырайын кичээнгейлик көөр эмчи болду. Оон он хонук эмнээшкн эртер сен дээш ол-ла хүн эмнеп эгелей берди. Он хонук иштинде ол эмчиге улусчу арга-биле эмнеттим. Бажым ишти хөлчок чиигеп, караамның көстүрү экижип, чырый берген. Чүрээм шапкыланары база экижээ. Бичи аныяксы-даа берген ышкыш болу берген мен. Тыныштаарым-даа читкен. Беш хамаанчок, тос каъттарже чайлыг үне

бээр апарган мен. Ханым базышкынын мурнунда эмнедип турган эмчилеримге шинчидеримге, көңгүс анаа. Олар безин кайгай бергеннер. Ам үш ай иштинде көңгүс кадык чурттап тур мен.

Черле сонуургааш, Джумабек Табышович-биле чугаалажып эгеледим. Ол баштай менээ улус эмнээринге чөпшээрел херечилелин, лицензиязын, кадык кылдыр эмнеткен кижилериниң өөрүп четтирген бижиктерин көргүстү. Оларнын аразында республиканың №1 кардиология эмнелгезинин эргелекчизи Н.С.Ооржактың аарыг кижилеринге эки дуза көргүскенинге өөрүп четтирген бижии, Эрзинниң төп эмнелгезиниң бөлүк эмчилериниң дөрт кижини экирти эмнээни дээш бижии, Өвүнүң бөлүк аарыг кижилериниң өөрүп четтиришкени дээш ындыг бижиктер көвүдөп чоруй баар болду. Кандыг аарыглар эмнеп турарын айтырарымга, Джумабек Табышович тыныш аарыглары (астма), чүрек, хан базышкыны, ижин, баар, баш аарыгларын эмнээр. Баштын аарыгларын, нерв, остеохондроз, эр, херээжен аарыглар дээш, колдуунда шуптузун эмнээр болду. Оон ыңай каргыш, чатка база үндүрер, ылаңгыя бажын арыглаарга дыка дээштиг бооп турар. Арага ишпестээринге база дузалаар. Черле ынчаш чонга дыка дузалыг эмчи болду. Аңаа эмнедип кээр улус-даа хей чорду. Чон-даа билир.

Чурттап турар өртемчейивис улуг, ында янзы-бүрү нация чон хей, аарыглар-даа, оларны эмнээр аргалар-даа хей. Бот-дугайты Д.Т.Самсалиевке эмнеткеш, эттиндим. Ынчангаш аңаа өөрүп четтирип чор мен.

Белек-оол ОНДАР.

ЫРДА КИРГЕН ТЕВЕ-ХАЯМ

Төк кээп дүшкеш, чурттап өскөн черим, ат-алдарлыг Теве-Хая сумузунуң

70 чылынга уткуштур каш сөстүр сактыышкынарнымны бижикседим.

Миннип келиримге-ле, ада-ием Теве-Хаяга чурттап чораан чүве. Хуу малдыг, чай боорга тараа тарыыр улус чораан. Мээң бичи чылдарымда ачам Сазыг-оол Монгуш Теве-Хая сумузунуң 9 дугаар арбанынын даргазы турган. Дөргүл-төрелдеривис база-ла бис-биле кожахелбээ чурттап чорааннар.

Ада-ием тараа тарыыр үе келирге, ачамның угбазы Борбак-Кара биле честеги Дамчат Донгактарның өг-бүлөзи-биле демнежи алыр чаңчылдыг улус. Оларнын тарып алган тараа-быдаазының дүжү-

дүнүң чаагайы-даа кончуг болур. Ол үеде тарааны сыптан арыглаар херексел бар эвес, аъттар кожуп, бастырып турарын көргөш, хамык дүжүттү чуура бастырып кааптар боор деп бодаар турган мен. Ынчалза-даа тараа демей-ле арыг болур турган.

Теве-Хаянын төөгүзүнде бир онзагай чүүл — аңаа көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязын ажитканы. Ол үеде станцияга ажилдап турган хамаатылар-биле тус черин чону найыралдыг турганын сактыр-дыр мен. Орус хамаатыларнын дузазы-

биле Теве-Хаяга кат-чистиг улуг сад тургустунган. Ооң дүжүдүн бичи оолдар бистер чыып чил-даа чордувус.

Ырда кирген Теве-Хаям чону ада-өгбелериниң адын сыкпайн, бо хүннерде безин шору ажилдап, чурттап чоруурлар. Оларга Домуй-оол Кууларны, Чолдай Кууларны, Кошкар-оол Кууларны, Чылбак Кууларны дээш, өскелерни-даа хамаарыштыр болур. Бо үлегерлиг малчыннар "Тыва" совхозка муң-мун хойларны азырап берип чорааннар. Суму чону арат Сыын-оол Донгактың бө-

гүнгү чедишкннеринге чоргаарланарлар.

Суму чагырыкчызы Елизавета Грачева хей чылдарда сумуну чагырып чор. Ооң чону дээш кызымак ажылын теве-хаяжылар билир. Чагырыкчынын шудургу, негелделиг ажылынын түңнелинде, сумуда мал-маган тутпайн, ногаа тарыбайн турар өг-бүлелер ховар.

Төрөөн суурумнуң 70 чылын таварыштыр оон чонунга байыр чедирбишаан, ак сүдүм чажып, чалбарып олур мен.

Богуушка МОНГУШ.
(Гонорарын солунга арттырдым.)

ӨӨРҮШКҮМ, ЧОРГААРАЛЫМ-ДЫР

Тээли № 1 ортумак школазы үндезилетинип тургустунганындан бээр 70 чыл юбилейин удавас демдеглеп эрттирер. Школаны доосканнар Тываның кожуун бүрүзүнде ажил-агыйның хей янзы адырларында

ажылдап чоруурлар. Оларнын аразында ат-алдарлыг малчыннар, ажилчыннар, башкылар, эмчилер, артистер, чурукчулар, чогаалчылар дээш, сайыттар, генералдарга чедир кымнарны чок дээр боор.

Мен бо сактышкынымга Тээли ортумак школазының баштайгы доозукчуларының дугайында бижиир деп бодап алдым. Бистиң өөренип турар үевиште кожуунуң сумуларынга чүгле эге школар турган. 1953 чылда 7 классты ийи класс — хей өөреникчилер дооскан бис. Чеди классты доозуп тургаш, 10 эртемге экзаменнер дужаап, июнь айның 30-де өөредилгевис доозулган. Ол үеде дараазында классче шилчирин экзаменнерин эртем бүрүзүнге дужаар турган.

1952-1953 өөредилге чылында школавыс ортумак школа апарган. Сес класска бистиң-биле Мөңгүн-Тайга кожуунуң 7 класс дооскан өөреникчилери өөрени бергеннер. Ол үеде кожуун төвү Тээли суурга орус чон хей турган. Амгы Хемчик сумузунуң төвүнге МТС турган, оон инженер-техниктиг ажилдакчылары орус улус, ынчангаш ол девискээрге эң хей чон чурттап турган. Аңаа орус школа турган. Тээли ортумак школазының үстүкү класстарынга кады өөренип турдувус.

Эмчилер, башкылар, почта, банк даргалары база шупту — орус улус. Ниити корум-чурум кончуг эки турган. Чон эптиг-найыралдыг чурттап, ажилдап, орус чондан хейни өөренип ап турган. Ол үениң өөреникчилери чүгле башкыларны хүндүлээр эвес, улуг улусту хүндүлээр, оларнын чугаазын кичээнгейлик дыңнаар, сагыыр чораан.

Школага хей-ниитиниң — октябрыттар, пионер, комсомол организациялары кончуг дээштиг, идепкейлиг ажилдап турганнар. Өөреникчилер комитединиң ажылы солун болуп, школага көсүк черни ээлеп турган. Ортаакы класстарга турувуста, өөрком даргазы бистиң класстың өөреникчизи Александр Салчак турган чүве.

1956 чылда Тээли орту-

мак школазының бирги доозукчулары болуп, 19 оолдар, уруглар ортумак эртемниң аттастадын холга ап, амыдыралдың делгем оруунче кирген бис. Эң-не кол бирги доозукчулар шупту дээди эртемни чедип алган бис. Хей кезивис Кызылдың, Красноярскиниң башкы институттарын дооскаш, башкылар болдувус. Сес класска бистер ийи класс турган бис, чамдык өөрлө-ривис 8-9 класска тургаш-ла, башкы училищезинче, көдээ ажил-агый техникумунче, садыг училищезинче, а бир чамдыктары-выс шериг дээш, өске-даа чылдагааннар-биле чорутканнар. Ынчан оолдар шериг албанын эрттиреринге сонуургалдыг, чоруксаар турганнар. Бистиң 9"а" класстан Доржу Кара-Сал шериг хүлээлгезин эрттирер изиг күзелин илередин, дилеп тургаш, Белоруссияга эрттиргеш келген.

Ол үеде өөренип турган эртемнеривистин хей кезин орус башкылар башкылап турганнар. Олар биске быжыг билигни берип, кижизидип, бүгү талазы-биле кончуг кызымак ажилдап турганнар. Хостуг үезинде волейбол, баскетбол дээш, янзы-бүрү оюннарны бистер-биле кады ойнап, хөглөп турганнар.

Бисти өөредип, кижизидип чораан башкыларывыс ам-даа сагыжыстан уттундурбас. Школавыс директору Борис Бааданович Чюдюк, клазывыс башкызы сан башкызы Тамара Павловна Бобкова, тыва дыл башкызы Седен Хертек, күш-культура башкызы Магдалина Кожевникова, химия башкызы Л.Касаткина, психология башкызы С.Зайцев дээш, колдуу шупту орус башкылар турган.

1956 чылда Тээли ортумак школазының бирги доозукчулары шупту дээди эртемни чедип алган деп

үстүнде база демдегледим. Чижээлээрге, Александр Хертек — Новосибирскиниң садыг-кооператив институтун, Допаа Салчак — Красноярскиниң башкы институтун, Исаев Федор — Алтайның ухар чүүл училищезин, Борбак-оол Монгуш — Барнаулдуң көдээ ажил-агый институтун, Санды Салчак — Красноярскиниң медицина институтун, Николай Хертек — Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтун, арктаннарывыс шупту Кызылдың башкы институтун дооскан бис. Хей чылдарда анык салгалды кижизидеринге төлептиг үлүүвүстү кирип, ам колдуу шупту хүндүлүг дыштанылгада келдивис. Эрткен оруувус ээр-дагыр ыргак-даа болза, ол биске уттундурбас узун төөгүлүг болуп арткан.

Сумулардан келген өөреникчилер интернатка чурттап турган бис. Дайын соонун берге чылдары болгаш ындыг турган боор, баштайгы үеде хандырылга эки эвес турган. Матрас, сыртык хаптарынга савап тырып алыр, топчан дээр ыяш орунга удуур. Сөөлзүредир бистер үстүкү класстарга өөренип келгенивисте хандырылга экижип, демир-оруннарга удуур, хөвөнниг матрастар, идик-кеп, аш-чем четчир-би-биле хандырып турган. Бо бүгү чүүлдерниң күүседикчизи школаның ажил-агый эргелекчизи Сюрюн Салчак кончуг эки ажилдап турган.

Дазылгалар аразынга эки корум-чурум, арыг-силиг дээш чарышты организаптап эрттирип турган. Бистиң чурттап турган дазылгавыс удаа-дараа бола тилекчи болган турар чүве. Дазылгавыс даргазы Ворошилов Салчак кончуг негелделиг, бүгү чүүлдерни хынамчалыг башкарар. Ол үеде өөреникчилерниң хар-назыны бо үе ышкыш чаңгыс аай эвес турган. Ынчангаш улуг оолдарнын

солун чугаазын дыңнаарга, дыка солун боор. Делегейде, Тывада чүү бооп турарын бо-ла чугаалажып үнүп кээр. Интернатка чамдык оолдар "Чид сөөртүкчүлериниң ырызындан" чамдык одуругларны ырлаан турар чүве. Бо ыры 600 куплеттиг, оон-даа хей дидир. Бээжинден Тывага чедир ырлап кээр.

Үениң байдалынын аайы-биле школага өөреникчилер ойнаар тускай зал-даа турбаан, ынчангаш Чаа чылдың өлказын, оюнтоглаа, танцы интернатка бооп турган. Баштайгы үеде балалайка (дошпулуур), мандолина үделгези-биле ол үеде непертегей танцылар "Краковяк", "Кавказ", "Челер-Хүрен" танцыларны ойнаар турдувус. Сөөлзүредир гармошка тыптып келген турган, ону Сарыг-оол Салчак баштаан оолдар ойнап турар чүве.

Араттарнын көпөөк чарыгдайын тудуп каан школазы ам-даа хевээр туруп турар. Ону улус өөредилгезинде ам-даа ажыглап турар. Дооскан школамга 20 ажыг чылдар иштинде 8-10 класстарга төөгү, ниитилеп эртемнерин башкылап келген мен. Өөредип чораан өөреникчилеримде кандыг мергежилдиң кижилери чок дээр боор. Олар — мээң өөрүшкүм, чоргааралымдыр. Назы-харым улгады-даа берген болза, ам-даа өөреникчилерим-биле дужуп, эрткен оруувусту сактып чугаалажы бээр бис.

Тээли ортумак школазында амгы үеде анык салгал ажилдап турар. Школаның 70 чыл юбилейин таварыштыр ол школага ажилдап чораан башкыларга, өөреникчилерге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкннерни күзедим.

Кусаал САЛЧАК.
ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы.

“СЫГЫТ, ХӨӨМЕЙ — ӨВҮР ЧЕРДЕ”

САЛГАКЧЫЛАР АРБЫН

“Сыгыт, хөөмей — Өвүр черде” деп мөөрейден хөөмей дээрге тываларга салгалдар дамчып келген болгаш артар, үнелеп четпес эртиневис-тир дээрзин мөөрей соонда болган уран чүүлдүн хоочуннарының концертин көрүп ора, кижги ылап тода билип, чоргаарланып ора. Тыва Республиканың Улустун болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Куулар, ТР-ниң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат олар аныяк-өскөнгө езулуг үлөгөр-чижек болуп чорууру өөрүнчүг. Оларның соон салгаар салгакчылар арбын. Ооң бир бадыткалы — алдарлыг “Тыва” ансамблиниң баштайгы үндезилекчилери — Геннадий Тумат, Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар, Борис Херли, Иван Сарыглар оларның кады төрөөн дунмалары, оолдары, өөреникчилери бо мөөрейде киржи, сыгыт, хөөмейин сырыннадыр бадырып турары-дыр. Саян Тумат, Хеймер-оол Ховалыг, Эрик Сарыглар, Айдаш Херли олар база Тывазын делегейге алдаржыдар кижилер болуру чугаажок. Мындыг мөөрейни эрттирип турары чүүлдүг. Мөөрей аныяк хөөмейжилеривисти чалгыналдырар, келир үеде тиилелгерже орукту изээр.

Ук мөөрейни эрттирип турарының база бир кол сорулгазы — хөөмейжилерни күүселдезиниң, деңнелиниң аайы-биле аңгылап, тускай аттарны тыпсыры. Аттар категория тургузарда улуг ужур-утканы илереди апар. Бо дугайында мөөрей киржикчилериниң шилилдезиниң үезинде чыылган аныяк хөөмейжилер болгаш хоочуннар шупту чугаалашкан. Категория тургузуп, аттар тыпсыр дугайында айтырыгы олар чүүлдүг деп көргөн.

Тываның Хөөмейжилер эвилели мындыг аттарны сүмелеп турар. Эң баштай — “Хөөмейниң эдискизи” деп атты тыпсыр. “Элик, хүлбүс турлаа болган, эзим адаа чуртумайны, эзим адаа чуртумайның эдискизи мен-не боор мен” деп хөөмейжилер ырлап эгелээр ийик чоп. Оон улаштыр — “Хөөмейниң сыгыргазы”, “Хөөмейниң амыргазы”. Чедип алган чедишкиннериниң, өзүлде, деңнелиниң бедээни-биле аттар база бедип ора. Чижээлээрге, “Хөөмейниң амыргазы” дээрге шуут хөнүй берген хөөмейжи-дир. Ол чүгле күүселде талазы-биле өскөлдөрдөн артык эвес, а сыгыт, хөөмейниң сайзыралы дээш, ооң шынары дээш ажылга улуг үлүүн кирген, тодаргай ажыл-херекти кылган турар ужурлуг. “Хөөмейниң амыргазы” дээрге “Улустун хөөмейжизи” атче чоокшудай берген хөөмейжи-дир деп билзе чогуур. “Хөөмейниң амыргазындан” эгелээш-ле, сценаже үнерде оттук-бижээн хөөмейжи кижги ылап-ла астып алыр апар. Адак соонда эң-не бедик үнелел азы ат — “Хөөмейниң хааны”. Бо

бүгү санал-онал, эгелээшкн-неринге хамаарыштыр докумен-тилерни белеткээш, Тываның Хөөмейжилер эвилели ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче кириер деп турар. Хөөмей дугайында тускай хоойлуну үндүрерин үе негеп келгени бо-дур.

Геннадий Туматтың 40 харлаанынга тураскааткан бо мөөрейге хөөмейжилерниң каттышкан ниити күүселдезин (хор) тургузар сорулганы база Хөөмейжилер эвилели салган турган. Ынчалза-даа ол чаңгыс хүннүң ажылы эвес дээрзи билдингир-ле болгай. Мөөрей киржикчилериниң шилилдезиниң үезинде ол айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Ону тургузарының өзээ бар дээрзи тодараттырган. Ынчангаш чоокку үеде чогуур хемчеглерни ап тургаш, ук айтырыгны үе шиитпирлээрин хөөмейжилер дугурушкан. Бо ажылга ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы дуза, деткимчени көргүзөр боор дээрзинге олар идегеп турар.

“МӨГЕ-ХӨӨМЕЙЖИ”

Мөөрейге киржи келген хөөмейжилер хүрешке база күжүн шенешкенер. Аңаа даштыкыдан келген аалчыларның киришкени дыка солун болгаш чаптанчыг болган. Бо удаада хөөмейжилерниң хей кези содак-шудаа белен эвес болганы билдингир. Ынчалза-даа езулуг мөгелер дег, бүрүн кеттингеннер база эвээш эвес болган.

40 хире мөге-хөөмейжи девип үндү-ле эвеспе. Оларның аразында хоочуннар-даа бар, аныяктар-даа бар, а эң бичези (5-6 хире харлыг) Откун Куулар тыва идиктиг, содак-шудаактыг акызы Мерген Кууларның чанында чоргаар девип чоруп ор. Испаниядан Альфонсо Перес, хореограф болгаш ыңдыг турган-на боор, девирде езулуг танцылаар кижги бооп-тур. Москвадан Игорь Осанов дээрзи аажок-даа узун, шыырак, эт-ханныг эр-дир. Улуг колдарын өрү-куду халбаңнадып, ол-бо талазынче харанып, девээн улусту өттүнерин оралдажып-ла чор. Япониядан келген аалчылар кара-тэ, у-шу шимчээшкннерин көргүзүп, хеп-хенертен өрү доңгаш, куду доңгаш кыннып каап, девип турлар. Америкадан келген узун, шыырак Брайан шору девип тур, Конгар-оол Ондар бир чылын Америкага Маадыр Монгуш биле Алдын-оол Кууларны эдиртип чедиргеш, каш-каш километр черге девидип турда көргөн болгаш ыңдыг чадавас. Езулуг сүрлүг, чараш мөге-хөөмейжи Ак-Довурактан Май-оол Седип-тир оо! Наадымнарга болгаш өске-даа хүрештерге хүрежип болур мөге бо-дур деп көрүкчүлөр ону магадап шаг болду.

Бирги салыг. Чеди-Хөлдөн Аңчы-Кара Дамдын биле Мугур-Аксындан Даң-Хаяа Хертек душчуп келдилер. Олар кайызы-даа — уран чүүл училищезиниң сургуулдары. Баштай иелээ деңге дүштү. Оон бичи болганда Аңчы-Кара октаан. Көрүкчүлөр “японнар янзы-бүрү хүрештерлиг коргунчуг улус-ла болгай” джип турда-ла, Саян Тумат ша-даа четпээнде, Тодоризи Масахинону октап каапты. Наадымда аныяктар аразында хүрештерге ачыр-дачыр тутчуп чоруп турар Дус-Дагдан Каң-Демир Донгак Би-Хемден Аян Мөнгени хензиг када-ла дегээлээш, октап кагды. Тываның Улустун хөөмейжизи Валерий Кечилович Монгуш, харалаан, кончуг-даа узун, шыырак Игорь Осановка таваржы берип-тир. Игорь буттааш, онаан октап алды. Америкадан Гровер Брайан деп шыырак эрге бистиң бичи Эрик Сарыглар таварышкан. Эрик электен оон адаанче кире бергеш, бастырып алды. Мөгелер чурту Сүт-Хөлдөн Александр Ооржак тывалаар Шонну буттааш, эгин ажыр бедидир көдүрүп алгаш, кезек кылаштап тур. Шон оон экинниң кырында опуруп алган, амыраан дег, чайыннадыр хүлүмзүрүп ораар аан. Япониядан Ясуо Игараши онаан октап алгаш, амыраанындан бир шаг ботка танцылап, девип келди. Бирги салыгының төнчүзүнде бедик шурап, девип турар Каң-Хүлер Сааяны Валерий Кечиловичиниң оглу Мөнге-Очур Монгуш (ишкээр мундурупкан) октаан. Хеймер-оол Ховалыг япон Обики Хирошини, Маадыр Монгуш Масаки Аоямону октаан. Каң-Демир Донгак Кочи Етханы чытыр шелиптерге, оозу союп чоруй барды.

Ийги салыг. Тывалаар Шонну октаан Александр Ооржак Москваның Игорь Осановун буттааш, октап кагды. Ясуо Игараши арга ажылгааш, чедир кылбайн баар орта, Артур Тамдын-оол катый каккаш, арыг октап алды. Солчурдан Аяс Дагбы Американың Брайанын октаан. Испанияның танцылап девип Альфонсо Перезин Саян Тумат бутче кире халааш, баш ажылдыр октаптарга, көрүкчүлөрү амыраарын чүү дээр!

Ушкү салыг. Бо салыгда даштыкы-даа, иштики-даа аалчылардан кижги артпаан. Шупту тыва оолдар арткан. Аныяктар тутчуп турда амыр-дыр, улуг мөгелер дег, бир шаг ботка тутчуп алгаш, турбас. Сегиржип алган соонда ол-ла, кайы-бирээзи черде чыдар. Ынчалдыр Аяс Дагба (Саян Тумат), Каң-Демир Донгак (Хеймер-оол Ховалыг), Мерген Куулар (Май-оол Седип), Александр Ооржак (Артур Тамдын-оол) онагларын чиик октап алганнар.

Дөрткү салыг. Аяс Дагба (Солчур) хөме халдааш, Мерген-Херел Монгушту ойтур идип чорудупту. Кончуг-даа шыырак тудуп чоруп турган Александр Ооржакты Каң-Демир Донгак шелип каапты. Дус-Дагның

Мерген Куулар бо салыгда хос өткен.

Бешки салыг. Ам үш мөге арткан. Эң аныяк мөге Откун Куулар (5-6 харлыг)-биле кады арткан үш мөгелерни девитти. Долгандырыг хүреш-даа эгелээ. Каң-Демир Донгак Аяс Дагбаны (ишкээр балдырлапкан) октаан. Мерген Куулар база-ла саадавайн Аясты октаан. Ам ийи Дус-Даг оглу арткан. Кайызы-даа — билдингир мөгелер. Ийи бот-бодун эки билчир мөге-хөөмейжилер тутчуп кирипкен. Бо удаада Каң-Демир Донгак октааш, шуглуп үндү.

Шүүлген, үжүрлөшкөн болгаш 3-4 дугаар черлерни алган мөгелерге акша шаңналдарын ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Билчин-оолович Монгуш боду хуузунда тывыскаан. Тыва хүрештин сүүзүнү — девиг. Бо хүрешке “Эң-не чараш девиг” деп тускай шаңналды, Мөнгүн-Тайга чурттуг болгаш ыңдыг ийикпе, бедик шурап, девип турар мөге-хөөмейжи Каң-Хүлер Сааяга тывыскаан. “Эң чараш арга” деп тускай шаңналды Артур Тамдын-оолга тывыскаан. “Хоочун мөге-хөөмейжи” деп шаңналга Тываның Улустун хөөмейжизи Валерий Кечилович Монгуш төлептиг болган.

Эгезинде солун концерт-биле дөмей эгелээ каттырынчыг хүреш мындыг чидиг демисел-биле доозулду.

ЧЕТШЕСТЕРНИ КАТАПТАВААЛ

Мөөрейниң киржикчилери — даштыкы аалчыларга хандагайтыжылар өглер тип берген. Аалчылар өглерге чурттаар силер дээрге, сонуургап, амырап турганнар. Тываларның шаг-шаандан бээр чурттап-амыдырап келгени өөнче кирер хамаанчок, көрүп көрбөөн-даа кижилер барла ыйнаан, ынчангаш сонуур-гавас аргажок. Ынчалза-даа тип каан өглерниң бирээзиниң эжик-хаалгазы үрелик, тип кааны чемдигир болганы чаржынчыг. Езулуг тыва өг-биле ону канчап деңнээр боор. Барып-барып Өвүр кожуун аянныг өг тыппаска кайын боор. Аалчыларга чок дээн чараш өгден тип бээр турган.

Гала-концерт эмин эрттир узай бергенин чугаалавас аргажок. Аңаа чүгле шаңналдыг черже кирген хөөмейжилерни кириштиргеш, күүселдезиниң үезин база кызыгаарлап каар турган болза эки. Чамдык киржикчилер, ылаңгыя Япониядан келген аалчылар, дыка үр үеде ойнап кээр болду. Тааланчыг сыгыт, хөөмей дыннап өөрөнгөн тыва көрүкчү оларны бичи када сонуургаар, оон чалгаарай бээр-дир.

Шаңналдарны гала-концерт-биле ээлчештир тыпсыптарга, аажок таарымчалыг болур чүве. Бир-ийи күүселде соонда бир дарга шаңналдарын тыпсыптарга, дараазында ийи-бир номер соонда өске шаңналдарны тыпсыр кылыпкан болза, ырак

орук чоруп, орай дүне чанар кижилерге дыка таарымчалыг болур турган.

Жюриниң ажылы эң-не харысалгалыг дээрзин республиканың булуңнарынга эртип келген мөөрейлерни көргөш, эскерип көрдүм. Ынчангаш кайы-даа мөөрейни эрттирерде, жюри кежигүннерин ТР-ниң Культура яамызы баш бурунгаар эки шилээш, бадылап каар ужурлуг. Оон башка чер-чурт кижилери жюриге хей санныг болгаш кол кижилер апар, ынчангаш тилекчилерни илере-дирде, “дагыр салаа тала тыртар” дээн ышкаш, боттун кижилеринче кичээнгей салып, чаңгыс аайланы бээр таварылгалар кайы хей-дүр.

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы аар ертектиг чаа сценаны мындыг улуг, хей даштыкы аалчылар кээр мөөрей эрттирип турар боорга, өвүржүлөргө мөөрей үезинде ажылгаар кылдыр ачылаткан. Россияда ыңдыг аар ертектиг сцена чүгле дөрт черде бар. Ону карак огу дег камнаарын чагып-чагып берип каарга-даа, херекке албааны илден. Сценаның кыдыгларын чидиг бистиг донгурак азы бижек-биле чара кезип каапкан. Сценаны долгандыр улус эртпес, чоокшулаvas кылдыр оода хендир-биле кызыгаарлааш, милиция ажылдакчыларын азы корум-чурум тудуп турар аныяктарны (волонтерлар отряды) сценаның дөрт ужунга бьжыглап каар турган. Ынчанган болза аңаа кым-даа дегбес ийик. Оргкомитет олче кичээнгей салбааны хомуданчыг. ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы ам ол сценаны өске кожууннарга чүге ачыладыр деп бодаар силер, чүү-даа чок кылдыр чазарладып каар дээн эвес. А кожуун, сумуларга эртер мөөрейлер-ле хей болгай. Ындыг сценага ойнаарга хей-аыттыг, аянныг-даа болгай. Өскөлдөрү оруун база дуглааны ол-дур.

Аалчылар мөөрейге киржилге дээш 160 доллар төлөп турган дээр. Ол акша кайда-чүде барганын дээрзин хөөмейжилер-даа, өске-даа кижилер сонуургап шаг болуп турар чорду. Ол талазы-биле сайгарылга, оргкомитеттиң отчеду оода кожуун чагыргазына черле турар-ла боор.

Бо чүүлүмнү доозуп ора, кайы-даа кожуун, сумуга мөөрей эртер апарза, оон оргкомитетти үстүнде частырыгларны катаптавазын күзээр-дир мен.

Мөөрей доозулган. Хөөмейжилер хей-даа бол, Геннадий Туматка чедер хөөмейжи ам-даа төрүттүнмээн дээрзи чугаажок-тур. Ховар огулга Өвүр чер чоргаарларын ужурлуг-даа. Ынчангаш моон соңгаар-даа оон чырык адынга тураскааткан мөөрей уламчылаар дээрзинге идегеп манаар-ла-дыр бис.

Светлана БАЛЧЫР,
“Шынын” корр.

Кызыл — Хандагайты — Кызыл.

Бок — чуттуувустун түннели-дир

Чылыг сөстөр

“ҮҮЖЕВИС” ДЕП КАТТЫРЖЫРЛАР

Шүлүктөrim дээжитинге
Сүзүгледип ыдыктаткан
Чуртум нүүрү сарыг ховум
Чүге бокка шугладыштын?

Чайгы шагда малчын чонум
Чаңгыс черге орап эвес,
Оьтутг, суглуг хонаштарны
Олуй-солуй көжүп чурттаар.

Дугуйлуг-ла хөлге мунган
Туразында аажылаар,
Кестик сорбуң эттинместээн,
Кээргенчиинни, сарыг ховум.

Эрзин, Тестин белдир унун
Элдей тыртып дөрбелчиннээш,
Сагир даандан кудургайлай
Чаттылганың таанда чараш.

Богун, хүлүн ийи аңгы
Болгаамчалыг ажаап чораан.
Аал, чурттан ыраткан бок
Ажыт, чажыт. Көстүр эвес.

Сарыг ховаа болушкан дег,
Салгын-сырын эстеп келгеш,
Овааланган көвей бокту
Ол-бо чүкче шывадай-дыр.

Оораш кынныр оңгар-даа чок,
Оя базар хараган чок,
Карак шоозу илдигиптер
Кара-даа чок арыг чыттын.

Элеш кынныр элендек-даа
Ээн чуртка эстеднетпес,
Караш кынныр хонгалчак-даа
Хараганга халаңнатпас.

Казыргыга ойлаттыргаш,
Кайда, чүде чаштыган бок
Айдың дүне ховаа улчуп,
Аза-бук дег куураңнай-дыр.

Кышты өттүр шугланганың
Кылын харның мөңгүннээжин
Чазын шыгжап четкелек-ле,
Сарыг терлиң эштип келдиң.

Турум сууржуң амыдырал
Тургузуунуң частыргы бе?
Өгбелерниң чаңчылдарын
Өрү тыртпаан бистерде бе?

Бокту шооткан чамдык улус
Бодал тыпкан тывызы боор.
Үүрмек бараан шыгжап чыдар,
Үүжевис деп каттыржырлар.

Солаңгының чеди өңүн
Солуй кедиң, карак өөртүп,
Халың аагын чымчадып каап,
Хадымырлап чыдар чордуң.

Бажыңнарның ишти-дашты,
Кажая, херим арыг-силиг—
Аалчылар мактап-ла тур,
Артыы хову ыглап-ла тур.

Оваа боктар аразында
Октаттыган малдар сөги
Чемнеп, дойлап, өзүп, өөскээң
Черлик ыттар аалы болду.

Тиригеге салган аьттар
Дизиин үскен чинчилер дег,
Алды элден шурапкы дег,
Алдын ховум чыырып туржук.

Хамнаарктар ыглажыры
Кандыг кончуг ховартаан чоор!
Каарганнар бокта чыылган
Кандыг кончуг чииртим чоор!

Каш-ла чылдар эрткен дижик,
Кара-Боомдан Белдир чедир
Төккен боктар хөөрү болуп,
Дола берзе коргунчуун аар.

Эрзин, Нарын, Тес-Хем аксын
Ээлеп чурттаан аалдарның
Элбек малы изиг оьдун
Эмгелешкеш, төтпес чорду.

Авам хөөкүй бичии шаамда
Аарып чыткаш, бүрлүп каарга,
Сарыг ховум хүлээп алгаш,
Чажырышкан орну кайыл?

Сарыг хову ээзинге
Сартывыс деп сыгаар бис бе?
Өзүп орап салгалдарга
Өңүңдер деп айтыр бис бе?
Алдын-кыс КОМБУ.

КОЖУН, СУМУ БҮРҮЗҮ КЕЗЭЭДЕ АРЫГ-СИЛИГ ТУРЗУН ДЭЭШ

Бо шүлүктү барып-барып кожуун чагыргазының даргазы бижип кааны таварылга эвес. Кызыгаар чоогунда чыдар Эрзин кожууну онзагай чараш черде турар, долгандыр даглар бүргээн, хову чаптылган. Бойдустан чалап каан онзагай каас-чараш черлерин амгы үеде чоок-кавының чурттакчы чону бок-биле долдуруп турары хомуданчыг.

бергедежип, күүсеттинмейн турар чүүл—бок төгөрүн чурум-чудары. Элээн каш чыл бурунгаар кожуун төвүнде бар бүгү-ле албан черлеринин машина-техниказын ажыглап тургаш, төп трасса чоогунда хавак баарында чурттакчы чоннун төккен богун хавак кырынче ырадып, бок төгөр черни чурумчудуп алган турган. Ынчалза-даа катап-ла чон чоогун харап, хавак баарыга, ооң кырынга бокту тейлендир төп эгелээң. Амгы үеде кожуун, суму чагыргалары демнежип алгаш, улуг бокту ырадып, чурумчударының талазы-биле хемчеглерни доктаамал ап турар.

Эрзин суурнуң чоогунда улуг бокту ырадырының талазы-биле хемчеглерни доктаамал ап келген. Ийи чыл бурунгаар ийи недела дургузунда бокту ырадыр иттирип, аңаа кожуун бюджетинден 110 муң, Эрзин суму чагыргазындан 22 муң рубльди чарыгдан. Чурттакчы чон хура-лынга суму чагыргазының отчет-дун дыңнап, бок төгөрүн чурум-чударының айтырыгларын чу-гаалашкан. Чурттакчылар богун хавак баарыга барып төп чаңгыга берген, ону болдурбазы-биле тускай дежурныйлааш-кынны организастан.

Улуг буга унунга шэфтээш-кинни организастан. Кожуун чагыргазының даргазы А.Ч. Комбунуң Кызылдан чугаалажып эккелгени күчүлүг техника кайгамчыктыг улуг дузаны көргүскен. Чаагайжыдылга ажилы сугдан дорт хамаарылгалыг. Суур хавак кырында турар болганын-дан суг-биле хандырылга берге байдалда. Ындыг-даа болза хоорзалар дамчыштыр 17 өг-бүлө сугну ап турар, ам 30 хире өг-бүлөже ону киририн көрүп турар. Кургай берген 123 ыяшты кескен, чамдыктарының башта-рын таарган.

Тываның Россияның составы-нга бактаап киргениниң 60 чыл оюнга чарлаттыган чаа-гайжыдылга талазы-биле көр-үлдөгө кожууннун суму бүрүзү идепкейлиг киржип, шанналдыг черни алыр дээш кидин түлүк бок ашталгазының ажилын чорудуп турар.

2004 чылдың май айда 28 машина ишти 112 тонна бокту кудумчулардан үндүрүп төккен. Аңаа өөреникчилерни, ажил чоктарны хаара тудуп, акшаландырышкын талазы-биле ко-жууннун чонну ажилга хаара тудар төвү дузалаан.

Кожуун-даа, суму-даа чагыр-галары кожуун төвүн арыг-силиг тургузар дээш хемчеглерни дарый ап келзе-даа, эң-не

РЕДАКЦИЯДАН. Бок дугайында айтырыг — чүглө Эрзин кожуунда эвес, а бүгү республикада кол шиитпирлээр уjurлуг айтырыгларның бирээзи. Россияның составыга Тываның каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюн демдеглээр үевис чоокшулап келген. Ол байыр-лалдарда чүглө Тываның чону эвес, а сонгаартан чалаткан аалчыларывыс караанга багай талавыс көргүспейн, бо кожуунда кылдынып турар хемчеглерни өске кожууннар үлегер кылдыр амыдыралга боттандырып, боттарыңар кожуун, сумунарга бокту канчаар арыглап турарыңарның дугайында санал-оналыңарны кириринерни дилеп тур бис.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ЧЕДИНШКИННЕРНИ КҮЗЕДИВИС

Эрткен чылын Данчай-оол Мөгенович Оюннуң уруглары Танды кожууннуң Кочетов суурунга барып, ачавыстың дугайында сактышкын ужура-жылгазын эрттирдивис. Төрөөн суурувустун чурттакчылары аңаа идепкейлиг жиришкенер. Бистин ачавыс күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсио-нер, партия кезигүүнге 50 чыл ажыг стажтыг чораан. Суурнуң суму даргазы Ва-сильи Кечил-оолович Оюн

өөнүң ишти-биле биске улуг дузаны чедирип, боттарының машиназы-биле суурнуң эң улуг назылыг кижилерин чыып бергенинге өөрүп турдуvus. Изиг шайны чыылганнар-биле кады аартап ора, ачавыстың дуга-йында чылыг, чымчак сактышкы-кынарны хоочуннардан дың-наан бис. Ынчангаш суурнуң улуг-бичии чонунга чедиш-киннерни күзеп артывыс. Уругларының мурундан Тамара МОНГУШ.

ЧОНУНГА АЖЫКТЫГ

Садыг-саарылга ажилдарын кылып турар ажилгыр-тывынгыр, уран холдуг кижилериниң бирээзи — Василий Тамчат-оолович Түлүш, Суг-Аксы суурда чурттап чоруур. Ооң холу куруг черле орбас, чонунга, амыдыралга эргежок чугула хереглеттине бээр хире бир-ле херекселдерни: туужуур, бажың чугайлаар кисточка, бала, согааш, деспи чазап кылып, садып-саарган чоруур. Ооң ол ажилы чонунга дыка ажыктыг, туужуур, кисточка садып аар дээш албан-биле ырак Кызыл кирер эвес. Ол херек-селдер чоннун арыг-силиг, кууж-турлуг амыдыралыга эргежок чугула болгай. Ынчангаш Васи-лий Тамчат-оолович чонунга хүндүткелдиг.

Кылып чурттап чораан. Суг-Аксынга келгеш, Д.Ш.Түлүштүн “Кержек” деп биче бүдүрүлгезинге чазаныкчылап-даа турган. Тайга үнзе, аннаар, эм өттөр чыыр, оларын чонунга бээр. Күзүн чыжыргана-даа кактаар. Ажы-телүн азыраар дээш ажык үндү-рүп алыр арга бүрүзүн ажиллаар. Ол бодунуң амыдыралын чонунга ажыктыг кылдыр чурттап чоруур. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Елена Чаш-ооловна Суг-Аксы суурнуң Культура бажыңында методистеп ажилдап, уран таланттын чонунга харам чокка өргүп чоруур. Чечен чогаалга күжүн шенеп, аңгы-аңгы теле-ларга шүлүктөрни бижип, уран номчулуга сундуруп, ону хөй көрүкчүлөргө сонуугадырынга ынак. Олар кады чурттаа-ла 15 чыл болган, үш ажы-телдү төлөп-ти аажы-чаңга өөредип, кижизидип турарлар.

Бораш ОНДАР.

ПЕСТИЦИДТЕР ДЕП ЧҮЛ?

Дириг амытаннарны, үнүштерни хоралыг насе-комнардан болгаш бок сигеннерден камгалаа-рынга хемчегтиг бүдүмелдер ажыглаары амгы көдээ ажыл-агыйда калбаа-биле чоруттуруп турар. Хоралыг микроорганизмнер узуткаарында ажыглаар химиктиг бүдүмелдерни пестицидтер деп адаар. Ажыглаарының аайы-биле пестицидтер дараазында бөлүк-терге чарлыр: саргыларга удур акарицидтер, бок үнүштерге удур гербицидтер, хээкчилерге удур зооцидтер, хоралыг насе-комнарга удур инсектицидтер, үнүштер, мөөгүлөр аарыныга удур фунгицидтер дээш, оон-даа өске. Көдээ ажыл-агыйда гер-бицидтер, фунгицидтер, инсе-ктицидтер эң хөйү-биле ажыг-латтынып турар. Ындыг химиктиг бүдүмелдерни бүдүрери, ажыг-лаары, эртем өзү-биле шин-чилээри чыл келген tudum-на көвүдөп турар. Ол бүгүге хама-рыштыр үндүрүп турар эмнер-ниң шынары, хөзүңгө, үнүш-терге артып каарының үргүл-чүлөли кижилерге болгаш өске дириг амытаннарга бүдүү айыы-лды тургузуп болур.

каттыжышкыннары чүглө кат-чимис, ногааларның даштыкы кайгыларынга турар эвес, бүрү-лөргө же сийип кире бээр. Ша-к ынаа олар бүгү үнүшче, ооң клеткаларыңче тарай бээр. Оон кижиниң кемнерин столунга ногаа, кат-чимис-биле кады чедип кээп, ооң кадыкшылынга айыылды тургузуп болур. Ын-чангаш ол талазы-биле шыңгыг контроль тургустунуп, чазак-чагырга черлериниң хемчег алың дээш бижик-докумен-тилери үнүш, кичээнгеийи ынаар мөөнөп эгелзэн. Эьт, сүт, үс, саржаг, быштак дээр чижектиг аш-чемнерде эң быжыг шы-нарлыг бүдүмелдер артып каар. Ук бүдүмелдер үске дыка эстир. Олар дириг амытаннарның ча-бике бүткен шыңгандарыг кан-чуг чыгыр. Ынчангыргани ор-ганизмге хөлчок хоралыг болу бээр. Янзы-бүрү аарыгларны тывылдырып болур.

Көдээ ажыл-агый культура-ларында, огородтарда, садтарда ажыглаттынып турар үнүштер камгалаар бүдүмелдер какао, шай бүрүлөргө, ногаа, кат-чимис аймаанга, ногаан үнүш-терге дүжер. Ук бүдүмелдерниң

Ынчангаш амгы үеде пести-цидтерни чөптүг ажыглаар дээш ону эртем эзугаар шинчилээр ажы калбарган. Ооң хора чок болурун чедип алыры эргежок чугула болгай. 2003 чылда ТР-ниң күрсанэпидхайгаарал төвүнге пестицидтерге хамаарыштыр аш-чем аймааның 493, сугнуң 30, хөзүңнүн 50 хыналдазы чоруттунган. Олардан гигие-налыг нормаларга дүүшпес бүдүмелдер илереттинмээң.

Алена ЧИМИТ, санитар эмчи.

Чеди-Хөл кожуун чагыргазы Начин-оол Донгакович Балчыи-оолдун өг-бүлезинге, чоок төрөлдөргө өөнүң ишти Ханды Чалбаеваның үр эвес аарааш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛИДИСТЕР: нийтилет-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, ча-гаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9016. Чагыг 93.

АГАР САНЫВИС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаматының Ортаақы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээң.
Херечиледиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.